

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ

ФАКУЛЬТЕТ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ І ФІЛОЛОГІЇ
ФОРМА НАВЧАННЯ: ДЕННА
Кафедра української мови та літератури

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

на тему:

**ФОРМУВАННЯ КЛЮЧОВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ УЧНІВ ТА
УЧЕНИЦЬ ПІД ЧАС НАВЧАННЯ РИТОРИКИ В ЗЗСО**

Виконала: магістрантка 2 курсу
спеціальності 014 Середня освіта (Українська мова і
література)

Олександра КУЧЕР
(ім'я, прізвище)

(підпис)

Науковий
керівник:

к.філол.н., доцент

Світлана МАХОВСЬКА

(ім'я, прізвище)

(підпис)

Рецензент:

к.іст.н., доцент

Олеся БАРТАШУК

(ім'я, прізвище)

(підпис)

Хмельницький – 2024 рік

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ.....	7
1.1. Уроки української мови в системі компетентнісної освіти.....	7
1.2. Наукові основи розвитку зв'язного мовлення учнів старшої школи.....	16
РОЗДІЛ 2. ПРАКТИКА ФОРМУВАННЯ РИТОРИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В УЧНІВ СТАРШОЇ ШКОЛИ.....	29
2.1. Риторична компетентність та особливості її формування на матеріалі рідної мови в 10-11 класах	29
2.2. Вправи як засіб формування риторичної компетентності у здобувачів освіти у 10-11 класах.....	33
2.3.Формування риторичних умінь учнів та учениць засобами навчального діалогу на уроках української мови.....	46
2.4. Роль тексту у формуванні риторичних умінь і навичок старшокласників.....	52
ВИСНОВКИ.....	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	67
ДОДАТКИ.....	74

ВСТУП

Розвиток національної системи освіти висуває нові вимоги до формування особистості. Сучасні підходи до мовної освіти передбачають всебічний розвиток компетентної особистості, що досягається завдяки особистісно орієнтованому навчанню. Зміст і методи навчання учнівських загальноосвітніх шкіл (гімназій, коледжів, ліцеїв тощо) в Україні, засновані на принципах гуманізації та демократизації суспільного життя, а також гуманізації та гуманітаризації освіти, спрямовані на формування культури мовлення.

Процес навчання української мови в старшій школі на компетентнісній основі передбачає формування в учнів ключових мовних, мовленнєвих і комунікативних компетенцій, достатніх для успішного використання мови в різних життєвих ситуаціях. Такий підхід спрямований на розвиток практичних умінь і навичок, зокрема аналізу, створення й критичного оцінювання текстів, ефективного спілкування, а також застосування отриманих знань.

Наразі змін зазнають і сучасні програми для старшої ланки загальноосвітніх закладів, найсуттєвішою з яких можна вважати заміну уроків розвитку мовлення на уроки навчання практичної риторики, що передбачає підготовку старшокласників до використання мовних ресурсів у всіх сферах життя. Опанування знань, умінь і навичок практичної риторики удосконалює людину, оскільки збагачує її розум та дух, дозволяє відчувати себе упевнено, допомагає вийти переможцем у дискусіях, знаходити компроміс у суперечках тощо.

У сучасному світі де вміння ефективно спілкуватися, аргументувати свою думку та вплив на співрозмовника є ключовими у багатьох сферах діяльності, риторика виступає незамінним інструментом для розвитку мовленнєвої культури.

На уроках риторики учні не тільки засвоюють основи грамотного й логічного мовлення, а й вчать критично мислити, аналізувати інформацію, будувати чіткі та переконливі аргументи. Це завдяки їхньому особистісному та соціальному розвитку, допоможе підготуватися до реальних життєвих ситуацій

– виступів, дискусій, переговорів. Крім того, риторика формує мовленнєву етику, навчає толерантного і конструктивного спілкування, що є класом у побудові гармонійних стосунків у суспільстві.

Сьогодні українська наука досліджує чимало аспектів компетентнісного підходу, зокрема й до навчання української мови здобувачів ЗЗСО. Науковці Н.Голуб, О.Горошкіна, Т. Ладиженська, Л.Мацько, С.Омельчук, М.Пентилюк, Г.Сагач, Л.Скуратівський та ін. вказують на значну роли риторики у формуванні комунікативних умінь і навичок, вихованні творчої, критично мислячої особистості. Вони підкреслюють, що риторика стимулює мовлення учнів, розвиває їх комунікативні й розумові здібності, сприяє формуванню мовленнєвої креативності старшокласників, культури їхнього спілкування.

Основні завдання риторики полягають у підвищенні загальної культури, розвитку культури мовлення і мислення, а також формуванні мовної особистості, яка вільно володіє мовою та має високий рівень комунікативної компетенції. Вагомим показником мовного розвитку особистості є комунікативність, а саме здатність до спілкування, яка включає активне використання мовних засобів, уміння сприймати та передавати одним зміст чужих висловлювань, а також створювати власні. Це означає вміння осмислено сприймати і виробляти як усні, так і письмові тексти.

Дослідники суголосні у думці, згідно з якою риторика стимулює мовлення дітей та молоді, впливає на розвиток комунікативних розумових здібностей; сприяє формуванню мовленнєвої креативності, культури спілкування. Науковці підкреслюють важливість риторизації освітнього процесу, що сформує мовну особистість із вмінням правильно висловлювати думки та конкретно визначати мету, будувати розгорнуті висловлення, переконувати співрозмовників (слухачів, опонентів) у правильності своїх міркувань.

Враховуючи нагальні запити соціуму, освітньої галузі важливого значення набуває комунікативна компетентність, та її вищий рівень розвитку – риторична компетентність. І хоча риторична компетентність досі не закладена до результативної бази шкільної освіти та не досліджена в контексті комунікативної

спрямованості навчання мови, проблема формування риторичної компетентності актуальна в контексті щоденних мовленнєвих практик.

Оптимістичним кроком вважаємо введення в навчальний процес курсу практичної риторики, хоча процес закладання методичних традицій формування плекання риторичних здібностей школярів тільки розпочинається риторичних здібностей школярів лише на старті.

Отже, обрана тема «Формування ключових компетентностей учнів та учениць під час навчання риторики в ЗЗСО» є актуальною, оскільки риторика, як наука про ефективне й переконливе мовлення, супроводжує становлення особистості впродовж усього її навчання та подальшого життя в соціумі. Вона постає незамінним інструментом для реалізації освітніх завдань, адже здатність до виразного і аргументованого висловлювання думок, а також вміння переконувати та слухати інших є основою для розвитку критичного мислення, самовираження та соціальної інтеграції. Викладання риторики забезпечує формування таких важливих компетентностей, як комунікаційні, когнітивні, емоційно-соціальні й культурні, що забезпечують успішну адаптацію учнів до сучасного суспільства.

Науковці звертають увагу на особливості риторизації освітнього процесу як важливого елемента формування мовної особистості, а також аналізують принципи викладання риторики на факультативних заняттях. Однак проблема розвитку риторичних умінь і навичок у компетентнісному вимірі на уроках української мови в старших класах у межах основного курсу (з урахуванням змін у програмі навчання української мови для 10–11 класів) поки не була об'єктом спеціального наукового дослідження.

Мета дослідження – обґрунтувати теоретичні засади формування ключових компетентностей в учнів старшої школи, проаналізувати специфіку формування базової компетентності на уроках розвитку зв'язного мовлення під час вивчення української мови в 10-11 класах та визначити можливі шляхи розв'язання зазначеної проблеми.

Відповідно до мети визначено такі **завдання**:

- обґрунтувати теоретичні засади формування ключових компетентностей в на уроках української мови в системі компетентнісної освіти;

- проаналізувати наукові підходи до розвитку мовлення учнів старшої школи на уроках української мови в ЗЗСО;

- виокремити методичні аспекти формування риторичних вмінь і навичок в учнів 10-11 класів на уроках української мови;

- простежити особливості застосування вправ як засобу формування риторичної компетентності у здобувачів освіти у 10-11 класах;

- з'ясувати дидактичний потенціал навчального діалогу у формуванні риторичних умінь здобувачів ЗЗСО старшої школи;

- проаналізувати форми і методи роботи з текстом у руслі формування риторичних умінь і навичок учнів та учениць.

Об'єктом дослідження є процес навчання української мови учнів старшої школи ЗЗСО на компетентнісній основі.

Предмет дослідження – формування риторичної компетентності в учнів старшої школи на уроках української мови у 10-11 класах.

Для реалізації завдань використано такі **методи дослідження**: вивчення й аналіз лінгвістичної, психологічної, педагогічної, лінгводидактичної літератури; синтез; системний підхід, порівняльний аналіз.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури, що містить 66 позиції, двох додатків. Повний обсяг наукової роботи – 81 сторінка, із яких 66 – основного тексту.

Апробація результатів дослідження: доповідь «Особливості формування риторичної компетентності здобувачів освіти на уроках української мови в 10-11 класах» на III-й Всеукраїнській науковій конференції здобувачів вищої освіти «Нові парадигми сучасної філології» (Кам'янець-Подільський, 8 листопада 2024 року).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ

1.1. Уроки української мови в системі компетентнісної освіти

Реалії сьогодення творять нові порядки та створюють гостру необхідність у формуванні конкурентоспроможних кадрів, котрі зможуть самореалізуватись в сучасному інформаційному світі. Тому чи не найголовнішим завданням є конкретизація компетентностей у формуванні мовної особистості, котрі є необхідною умовою реалізації реформованої української освіти.

Компетентнісний підхід в освіті спрямовує навчально-виховний процес на формування ключових і предметної компетентностей. Ключові (загальноосвітні) компетентності – здатності, яких набуває кожен учень як суб'єкт навчально-виховного процесу для самовизначення, загального розвитку й самореалізації.

Основною формою організації навчання в закладах середньої освіти є урок, а, відповідно, в лінгвістичному компоненті системи освіти – урок української мови. Саме вчителю-мовнику належить можливість реалізації власних умінь та формування ключових компетентності на уроках української мови, й опосередковано під час позашкільного та позаурочного педагогічного спілкування, на уроках української літератури.

Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти визначає такий перелік ключових компетентностей: уміння вчитися протягом життя, спілкування рідною/державною й іноземними мовами, математична, компетентності у природничих науках і технологіях, інформаційно-комунікаційна, соціальна і громадянська, здоров'язбережувальна, загальнокультурна, підприємницька, а також як предметну називає комунікативну [55].

Спілкування державною мовою – готовність (здатність) учнів засобами української мови успішно взаємодіяти у процесі розв'язання типових для віку

життєвих проблем; сформоване ціннісне ставлення до мови свого народу, наявність досвіду послуговування державною мовою.

Спілкування іноземними мовами – готовність (здатність) реалізовувати різноманітні комунікативні наміри у широкому діапазоні особистісних, соціальних і культурних контекстів.

Математична грамотність – спроможність особистості застосовувати математичні вміння в реальному житті, працювати з числовою інформацією.

Компетентності у природничих науках і технологіях – здатність орієнтуватися в інформаційному просторі, володіти й оперувати інформацією відповідно до потреб, застосовувати ІКТ у навчанні й повсякденному житті, знаходити, опрацьовувати і систематизовувати інформацію); здатність бути відкритими до інновацій, реалізувати себе в мінливому технологічному, життєвому, навчальному й трудовому середовищі.

Інформаційно-комунікаційна компетентність – здатність (готовність) розуміти навколишнє інформаційне середовище, самостійно шукати, добирати й критично аналізувати необхідну інформацію, трансформувати, зберігати та транслювати її й діяти відповідно до своїх цілей і прийнятої в суспільстві комунікаційної етики.

Уміння вчитися протягом життя – здатність і внутрішня потреба самостійно здобувати знання і формувати вміння відповідно до поставлених цілей з метою самовдосконалення й самореалізації.

Соціальна і громадянська компетентності – усвідомлення громадянської повинності й відповідальності, здатність до реалізації громадянських прав і обов'язків.

Підприємницька компетентність – це інтегрована якість особистості, що базується на креативності, творчості, інноваційності, здатності до ризику, спроможності планувати, самоорганізовуватися й організувати підприємницьку діяльність, утілювати ідеї у сферу економічного життя, розв'язувати конфліктні ситуації, приймати рішення, брати на себе

відповідальність, формувати моделі поведінки, необхідні для успішного розв'язання нагальних виробничих проблем.

Загальнокультурна – здатність учня усвідомлено сприймати надбання культури як цінність, аналізувати й оцінювати досягнення національної та світової культури, орієнтуватися в культурному та духовному контексті сучасного суспільства, застосовувати традиційні для культури українського народу методи самовиховання.

Екологічна грамотність і здорове життя – здатність розумно й раціонально користуватися природними ресурсами, усвідомлене ставлення до ролі довкілля для життя й здоров'я людини; готовність виявляти активну життєву позицію в питаннях захисту довкілля, дотримуватися здорового способу життя й пропагувати його [55].

Окрім того під час вивчення риторики на уроках української мови у старшокласників формується культурна компетентність (розуміння культурних кодів та традицій: етичні норми спілкування); інформаційно-цифрова компетентність (використання цифрових технологій для презентацій; аналіз та критичне оцінювання інформації); особистісна (емоційна) компетентність (самоконтроль та емоційний інтелект; самооцінка та рефлексія) компетентність – вміння управляти власними емоціями під час спілкування, розуміти та підтримувати емоційний стан співрозмовників, використовувати інтонацію, міміку та жорсткість для підсилення змісту висловлювання; -творча компетентність (імпровізація; креативність у мовленні); рефлексивна компетентність (здатність аналізувати свої виступи та виступи інших, оцінювати їх ефективність та визначати слабкі місця; навички самооцінювання та критичного аналізу своїх мовленнєвих здібностей; вміння встановлювати цілі для особистого розвитку та вдосконалення риторичних навичок).

Ці компетентності допомагають учням не тільки в навчанні, але й у майбутньому професійному та соціальному житті, сприяючи розвитку впевнених, критично мислячих.

Освітня нормативно-правова база України («Державний стандарт базової середньої освіти» [16], закон України «Про освіту» [19]) визначає важливість та значення оволодіння риторичними знаннями, зокрема: 1. Дотримуватись мовленнєвого етикету та культури мовлення й враховувати відмінності (особистісні, культурні тощо) співрозмовників, окремих груп та осіб; 2. Бути гнучким, адаптуватись до умов спілкування та вміти виконувати поставлені завдання з використанням української мови; 3. Користуватись вербальними та невербальними засобами спілкування у різних контекстах [14].

Досліджуване нами у магістерському проєкті поняття «риторичної компетентності» як базового під час вивчення тем з риторики на уроках української мови формується у зв'язку зі завданнями риторичної науки. Риторичну компетентність дослідники трактують як змістову єдність знань, умінь і навичок, що сприяють здійсненню ефективної комунікації в міжособистісній та професійній сферах; а також не лише як навичку правильного висловлювання думок, але й як частину загальної культури комунікації, яка включає в себе вміння адаптуватися до різних соціокультурних ситуацій та аудиторій.

Риторична як комплексна базова компетентність охоплює не тільки вміння формулювати і висловлювати свої думки логічно та переконливо, а й здатність розуміти контекст, в якому відбувається комунікація, вивчати культурні, соціальні та етичні норми, а також бути чутливими до реакцій співрозмовників. Таким чином риторична компетентність трактується як інтегративна якість особистості, оскільки складається з комплексу знань, умінь та навичок з риторики; з іншого боку – це вміння у процесі спілкування застосовувати знання мови, використовувати необхідні способи взаємодії з іншими людьми.

Проблема риторичної компетентності є предметом наукового пошуку багатьох науковців, як зарубіжних (М. Канале, С. Сайдалалова, М. Свейн), так і вітчизняних (М. Барактян, Н. Голуб, Л. Каніболоцька, Л. Мамчур, Л. Мацько, В. Нищета, Г. Онуфрієнко, Г. Сагач, М. Пентилюк, С. Толочко, Н. Янц та інші).

У своїх працях дослідники звертають увагу на те, що риторична компетентність повинна формуватись в процесі навчання у школярів та студентів, особливо в процесі роботи з вчителями-мовниками. Науковці вважають, що риторична компетентність має тісний взаємозв'язок із риторичною компетенцією. Тому вона є значно ширшою за базові риторичні знання, адже компілює у собі історію риторики та її взаємозв'язок із мовою, культурою, духовністю особистості [66].

Поняття риторичної компетентності трактується дослідниками по-різному. Одні зазначають, що риторична компетентність – сукупність знань, умінь та навичок, що визначають «стратегію» побудови мовлення та, загалом, мовленнєву поведінку людини (О.Горобець). Інші пов'язують її з оволодінням певними якостями особистості, що визначають здатність людини до ефективного спілкування, спрямованого на здійснення соціальної та особистісної діяльності (О. Симакова). Окремі зауважують на тому, що риторична компетентність є найвищим рівнем комунікативної та проявляється у здатності створювати, виголошувати й аналізувати авторський текст.

Шляхом аналізу наукових розвідок визначено, що формування риторичної компетентності розглядають у контексті розвитку мовної і комунікативної компетентностей. Їхній взаємозв'язок відображено в новому інтегративному понятті «риторикознавча компетентність», що містить світоглядні, комунікативні, культурознавчі, мисленнєво-мовленнєві завдання [48, с.221].

С. Омельчук розглядає систему взаємопов'язаних значень поняття «риторика» через сукупність мовних засобів і мовленнєвої діяльності. Науковець указує на те, що риторика поєднує практичний, академічний і дидактичний аспекти, а тому має три основні значення: – у практичному аспекті – це практика красномовства, власне ораторське мистецтво; – в академічному – наука про закони красномовства; – у дидактичному – навчальна дисципліна, в якій викладено теорію красномовства [43, с. 55].

Риторична підготовка учнів полягає не тільки в мовній та мовленнєвій підготовці школярів на уроках української мови, а також у формуванні їхнього

світогляду, громадянської позиції, правової свідомості та соціальних якостей. Тому результат навчання риторики С. Омельчук убачає в набутті практичних мовленнєво-комунікативних умінь і навичок, які допоможуть учневі ефективно висловлювати свої думки. А для ефективного засвоєння практичних риторичних умінь і навичок учителеві необхідно звертатися і познайомити учнів із риторичним каноном – моделлю мовленнєвих дій, пов'язаних із побудовою висловлювання, чи зв'язного тексту (усного чи письмового) [43, с. 55].

С. Омельчук аналізує систему взаємопов'язаних значень поняття «риторика» через поєднання мовних засобів та мовленнєвої діяльності. Дослідник зазначає, що риторика охоплює практичний, академічний та дидактичний аспекти, тому має три основні значення: – з практичного боку – це практика красномовства, тобто мистецтво ораторства; – з академічного – це наука, що вивчає закони красномовства; – з дидактичного – навчальна дисципліна про теорію красномовства [43, с. 54].

Риторика як сучасна теорія тексту й комунікації стосується не тільки переконливого виступу, а й будь-якого досконалого мовлення чи будь-якого твору [43, с. 55]. Оскільки це сучасна текстотворча наука, яка передовсім орієнтована на формування умінь створювати висловлення в різних сферах життєдіяльності, необхідно визначити основні принципи риторики у школі, зокрема, принципи: доречності слова, активного сприймання, практичного спрямування навчання, антропоцентричності, евристичності, комунікативності, новизни, громадянського виховання, аксіологізації, духовного впливу, «живого мовлення» тощо.

На думку О.Нищети, використання цих стане основою для формування риторичної компетентності [39, с.88]. Окрім того, риторична компетентність також включає в себе знання про риторичні можливості тих чи інших мовних засобів, патріотичний світогляд, котрий формується не тільки сім'єю, а й соціальним та природно-мовним середовищем. Якщо комунікативну компетентність часто аналізують з боку теоретичного, аналітичного, емоційно-вольового, образно-мисленнєвого, творчого та інших аспектів, то риторична

компетентність у системі шкільної освіти реалізована в інших площинах, зокрема: комунікативної активності, морально-етичній, організаційно-методологічній, процесуально-діяльнісній, теоретико-практичній [41, с.92].

На думку О. Залюбівської структура риторичної діяльності являє собою сукупність риторичних умінь, тому може бути варіативною. Дослідниця виділяє основні елементи залежно від етапів риторичної діяльності: докомунікативний, комунікативний та посткомунікативний). В них відображається риторика монологу та діалогу, основні аспекти риторичної діяльності, що втілюють її багатогранність та широту, зокрема мовностилістичний, мотиваційний, ціннісний, психолого-педагогічний компоненти тощо [22, с. 71].

В результаті навчання української мови в загальноосвітньому закладі, на думку В. Нищети, в учнів має сформуватись риторична компетентність, яка має наступні компоненти: морально-етичний, теоретико-практичний, діяльнісний, компонент комунікативної активності та впливовості мовлення [42]. Це дозволяє вказати на варіативність та багатогранність структури риторичної компетентності.

Процес оволодіння риторичними умінями й навичками вимагає усебічної обізнаності, а також активує різні аспекти психічної діяльності людини. Таке навантаження на нервову систему виникає внаслідок того, що під час виголошення будь-якої промови, ведення дискусії або простого діалогу мовець звертається не тільки до мовлення та мислення, а й активізує процеси пам'яті, уваги й уяви. Однак лише за умови введення риторики як окремої навчальної дисципліни в систему загальної освіти можна говорити про формування в школярів риторичної компетентності.

В. Нищета зауважує на певному взаємозв'язку між комунікативною та риторичною компетентностями. Однак, дослідниця розмежовує ці поняття та наголошує, що саме риторична компетентність дозволяє застосовувати експресивно-емоційні засоби мовлення (невербальні також), проектувати можливий результат окремих комунікативних актів та усвідомлювати власні ціннісні орієнтації [41, с.93].

Комунікативна компетентність передбачає вміння ефективно спілкуватися усно та письмово, висловлювати свою думку зрозуміло й чітко, адаптувати мову до контексту спілкування, аудиторії та мети, слухати та інтерпретувати почуте, впевнене публічне мовлення. Окрім того вона (компетентність) забезпечує не тільки теоретичні знання з риторики, але й здатність використовувати ці знання на практиці в різних комунікативних ситуаціях, досягаючи при цьому ефективної взаємодії з іншими. Вона охоплює такі аспекти, як вміння структурувати та організовувати мову, адаптуватися до аудиторії, використовувати різні стилістичні засоби та прийоми для переконання та впливу, а також емоційно й коректно вести діалог.

Лінгвістична (мовленнєва) компетентність (знання мови та її структури, адаптація мовлення до аудиторії) – це здатність будувати висловлювання, використовуючи правильні граматичні форми, дотримуватися мовних норм, уникати стилістичних помилок, а також уміння використовувати граматичні, лексичні та стилістичні для досягнення комунікативної мети, зокрема, для побудови правильного і доречного мовлення.

Соціальна та громадянська компетентність передбачає розвиток умінь ефективно взаємодіяти в колективі, працювати в групах, обговорювати різні теми та вирішувати конфліктні ситуації; формування навички конструктивного діалогу, обміну думками та досягнення спільних рішень; вміння адаптуватися до різних соціальних ситуацій та підвищувати свою комунікацію відповідно до контексту.

Компетентнісний підхід вчителя-мовника дозволяє сприйняти формуванню в учнів риторичної компетентності в системі як предметних, так і загальних компетентностей, котрі містять знання, уміння, навички, досвід та особисте ставлення учнів. Тому, варто розуміти компетентнісний підхід як підпорядкованість знань умінням, а отже домінування практичного компоненту над теоретичним [26, с.36.]

Як зауважує М. Пентилюк, важливо відходити від стандартних завдань для учнів, варто розвивати творче мислення, комбінувати роботу з розвитку усного і писемного мовлення, розширювати кількість навчальних завдань та наближувати їх до реальних умов, що, на думку дослідника, дозволить розвивати «риторичну особистість» [35, с. 18]. Таким чином, наповнення навчального процесу основними змістовими компонентами (мовним, соціокультурним та мовленнєвим) є запорукою формування риторичної компетентності.

У процесі вивчення та засвоєння навчального матеріалу вчитель-мовник знайомить учнів з окремими компонентами риторики: її законами (стратегічним, концептуальним, тактичним, системно-аналітичним тощо), риторичними ситуаціями, специфікою діалогічного та монологічного мовлення, риторичних засобів, жанрів й видів мовлення, ефективності феномену спілкування, аргументації тощо.

Отже, риторичну компетентність можна означити як сукупність знань, умінь та навичок, експресивних, логічних та емоційних засобів мови, що ними володіє людина та може спрямовувати їх для досягнення бажаного результату в процесі спілкування. Це – мовленнєва культура, «життя мови». Вона є значно ширшою аніж поняття «риторичні знання», оскільки в неї імплементуються історія риторики, духовний світ, взаємозв'язок мови та культури, жанрово-стилістичні особливості текстів тощо.

Вдосконалення, розвиток та формування риторичної компетентності є довготривалим процесом, що відбувається в процесі оволодіння риторичними навичками, співвідносними з віднайденням думки (вміння формувати завдання, мету; обирати жанр та тип мовлення, аналізувати адресата власного мовлення та характеризувати особливості спілкування з ним), структуруванням думок (вибирати найбільш доцільні способи вираження думки, завчасно формувати логіку викладу тощо), виявом думок (доцільність вживання мовних одиниць чи конструкцій в окремих ситуаціях, риторичних прийомів впливу) тощо [45, с. 45].

На розвиток риторичних умінь, навичок та, відповідно, компетентності безпосередньо впливає риторичний потенціал – комплекс якостей, що

дозволяють людині словесно впливати на оточення, соціум, суспільство тощо. До найбільш затребуваних якостей «мовця» можна віднести: риторичні вміння та здібності, рівень потреби у спілкуванні, особливості емоційних реакцій тощо. Важливим та новим поняттям тут є риторичні здібності – «мовне чуття», що характеризується здатністю прогнозувати, керувати та змінювати тактику й стратегію мовлення, образність, інтонацію, яскравість, виразність мови, артистизм мовця тощо [45].

Враховуючи специфіку риторичної компетентності, вчитель формує комунікативну мету і комунікативну стратегію, яка реалізується через риторично-комунікативну тактику, за допомогою різних риторичних чи мовних жанрів, котрі, в свою чергу, залежать від поставлених завдань, ситуацій і досвіду.

Важливою частиною «риторичного навчання» учнів є засвоєння ними техніки впливу й переконання. Вирішити цю дидактичну задачу можна за умови повної реалізації риторичного потенціалу вивчення української мови, а також залучення учнів до вивчення шкільної риторики й подальшого формування компетентностей.

1.2. Наукові основи розвитку зв'язного мовлення учнів старшої школи на уроках української мови

Мовлення є одним із ключових засобів комунікації та пізнання, що забезпечує не лише передачу інформації, а й формування особистісних якостей учнів. У сучасному освітньому процесі розвиток зв'язного мовлення старшокласників набуває особливого значення, адже саме в старшій школі завершується формування мовленнєвих навичок, необхідних для самовираження, соціалізації.

Розвиток зв'язного мовлення потребує комплексного підходу, який охоплює психологічні, педагогічні та лінгвістичні аспекти. Наукові дослідження у цій сфері спрямовані на визначення ефективних методик і засобів навчання, які

сприяють формуванню комунікативної компетентності, розвитку критичного мислення та креативності учнів.

Комунікативна компетентність особистості є найважливішим показником мислення, духовного багатства людини, її здатності сприймати життєві явища, висловлювати свої думки про них і давати їм оцінку. Тому метою шкільного курсу української мови повинно стати не тільки запам'ятовування учнями суми знань про мову, а й активне їх застосування в навчально-мовній і мовленнєвій діяльності.

Процес навчання мови та розвитку мовлення природно пов'язаний з людиною, у мові (мовленні) відображаються людські почуття, думки, наміри, потреби, індивідуальна поведінка. Тому після тривалого домінування періоду системно-структурного підходу до вивчення мови в лінгвістиці знову набули актуальності проблеми мовної картини світу, зв'язку мовного та позамовного змісту, співвідношення мови та мислення, а також потреба розглядати мову в нерозривній єдності з її носіями.

Програма шкільного курсу з української мови ЗЗСО тривалий час була спрямована на розвиток у здобувачів освіти елементарної грамотності, що в свою чергу, стало перепоною аби випускники школи вміли будувати власні розгорнуті висловлювання як писемно, так і усно. Таким чином, формування риторичної компетентності в школярів має сприяти розвитку умінь та навичок доречно, точно, лаконічно та виразно висловлювати власні міркування, переконувати адресата, аргументувати власну позицію тощо.

В останні роки з'явилося декілька нових програм із ораторського мистецтва (риторики), основним завданням яких постає формування «риторичної особистості», котра володіє високим рівнем комунікативної, мовленнєвої культури. Формування цих принципів відображено у програмах шляхом створення міжпредметних взаємозв'язків між риторикую та уроками української мови.

Авторами програм (Є. Ножин, С. Іванова, О. Юріна та ін) запропоновано класифікацію основних етапів вивчення риторики з поступовим поглибленням

якості, науковості навчального матеріалу. Зокрема, можна виокремити 4 основних етапи: I етап - 1-4 класи молодша школа ; II етап - 5-6 класи; III етап - 7-9 класи - основна школа; IV етап - 10-11(12) класи – старша школа [35, с.332]. Навчання риторики в основній школі здійснюється, спираючись на уміння й навички, здобуті у молодшій.

У старшій школі (10-11 класи) уроки зв'язного мовлення мають важливе значення для формування комунікативної компетентності учнів, що включає в себе продукувати зв'язкові, логічні та стилістично грамотні висловлювання відповідно до мети й ситуації у спілкуванні

Врахування вікової психології дозволяє вдало підібрати період для детального вивчення риторики. Зокрема, сензитивним етапом у розвитку мовлення в школярів є початок підліткового віку, а саме – 5-6 класи. Навчальна діяльність школярів у цьому віці є надзвичайно великою. Окрім того, у цей час основною поведінковою особливістю школярів є особистісне спілкування. Можна сказати, що учням подобається сам процес комунікативної взаємодії, а не процес навчання. Вважається, що школярів в такому віці вчать імпровізувати, їм подобається грати певні ролі тощо. Загалом, у своїй діяльності діти цього віку тяжіють до дорослого життя.

Концепція мовної освіти та чинні навчальні програми з української мови передбачають, що курс риторики в ранньому підлітковому віці має бути практично зорієнтованим. Це дозволить не тільки сформувати риторичну компетентність, а й сформувати повноцінну мовну особистість, котра може вільно висловлюватись щодо широкого кола запитань, володіє «чуттям мови» та може контролювати своє мислення, мову, жести тощо [31, с.22].

Відповідно до програми з української мови для 10–11 класів формування риторичних умінь і навичок учнів здійснюється у двох напрямках:

- теоретичні основи риторики як науки, адже риторика – це не лише теорія і практика досконалого мовлення, переконливого, гарного, доцільного, ефективного тощо, це насамперед учення про мовленнєве виховання особистості. Потреба вивчення основ риторики зумовлена її суспільними

функціями: виховання ритора як гідного громадянина, компетентного у публічному мовленні; визначення норм і правил публічної аргументації, що забезпечують продуктивне обговорення важливих для суспільства проблем; організація базових мовленнєвих суспільних відносин; визначення критеріїв оцінювання публічної діяльності, на основі яких добирають осіб, здатних обіймати відповідальні посади [55; 52].

2. Практична риторика, знання елементів якої дасть змогу сформувати в учнів життєво важливі уміння і навички: орієнтуватися у ситуаціях спілкування; будувати діалог залежно від цілей спілкування й соціального контексту; надавати висловленню сенсу і змісту засобами лексики, фразеології й граматики; ініціювати, підтримувати, розвивати й завершувати спілкування; налагоджувати гармонійні стосунки з людьми; бути переконливим у своїх висловленнях, бажаним співрозмовником, привабливим і впливовим оратором [52; 55]. Головна мета – досягти гармонійного поєднання роботи над змістом висловлювання та його формою. Практичні форми роботи передбачають приділення уваги таким видам писемного мовлення, як діловий лист, ведення щоденників, написання доповідей, рефератів, конспектів, публіцистичних статей, що сприятиме формуванню творчих здібностей учнів. Отже, вивчення риторики сприятиме також зростанню загального показника культури в країні.

Основною характеристикою активних методів навчання є врахування природи людського сприйняття, спрямування на розкриття особистого "Я" як учня, так і вчителя через їхню творчу взаємодію. Серед активних методів у старшій школі запитаними є: евристичне спостереження над мовними явищами, дослідницькі методи, моделювання комунікативних ситуацій, метод смислового бачення тексту, метод символічного бачення тексту, метод творчої самореалізації. Дуже важливий напрям роботи в умовах сучасного навчання мови становить формування в старшокласників креативної мовленнєвої компетентності – здатності до творчого розв'язання мовленнєвого завдання, уміння діяти не за зразком, а оригінально, по-новому.

Формування мовлення в учнів загальної школи має складатись з кількох взаємопов'язаних етапів-компонентів: підготовки, комунікації та контролю й рефлексії. На першому етапі учні, котрі починають знайомитись з риторикою усвідомлюють специфіку науки, знайомляться із основними теоретичними відомостями та зразками риторичних текстів. В подальшому також здійснюють аналіз тестів, відеофрагментів у яких зображені моделі риторичної поведінки.

На комунікативному, або практично-зорієнтованому етапі учні уже виконують різні ситуативно-комунікативні завдання й при цьому використовують різні тактики та стратегії мовлення та письма. Окрім того, школярі виступають з різними презентаціями чи доповідями, ведуть риторичні діалоги чи беруть участь в різних рольових іграх, обмінюються власними судженнями та дискутують. Однак, оскільки підготовка та індивідуальні й вікові особливості кожного учня особливі, то формування їх риторичної компетентності є неоднорідним.

Органічно вплетена в освітню діяльність практична риторика може підвищити якість навчальної діяльності [40, с. 252]. Риторична діяльність покликана не тільки допомогти учневі засвоїти зразки національної культури спілкування, а також сприяти успішній самореалізації особистості, відкриває учневі нові сторони його характеру та нові горизонти творчої діяльності.

Останнім, та не менш важливим елементом є підсумковий етап, котрий забезпечує можливість контролю та оцінки знань, умінь, навичок учнів і характеризує рівень сформованості основних елементів риторичної компетентності. Також, на контрольно-рефлексійному етапі передбачається й самоконтроль учнів та корегування навчальної поведінки, насамперед мовленнєвої а також самоаналіз навчальної діяльності школярами [31, с.11].

Інтерпретація згаданих механізмів, передбачених рекомендаціями освітньої програми й, відповідно, окремих мовленнєвих навичок у старшокласників, може мати, вважає О.Кучерук [31], такий формат:

- орієнтувальний механізм, що забезпечує орієнтації в певній мовній ситуації передбачає: розуміти психологічні особливості, аналізувати реакцію та

відчувати емоції співрозмовника; вести гармонійну та конструктивну бесіду із адресатом; вміння обирати тип, стиль та жанр мовлення, прогнозувати мету, тему діалогу, аналізувати прочитане чи почуте тощо.

- інвентивний, що передбачає пізнавальну стратегію, пошук та виокремлення в тексті мікротем. Він включає такі вміння: формування задуму промови; вміння добирати необхідний та доцільний текстовий матеріал, встановлювати мету та план мовлення; усвідомлювати тему, осмислювати її та мету власного тексту; виокремити основні комунікативні завдання; структурувати додаткову та основну інформацію й вміти їх розподіляти; усвідомлювати логічні взаємозв'язки між поняттями, фактами та судженнями тощо;

- мнемонічний, котрий полягає у здатності запам'ятовувати й відтворювати інформацію за допомогою мнемонічних прийомів (застосування методу аналогії, створення «словесних ключів-образів») включає наступні вміння: не використовувати занадто громіздкі мовні та синтаксичні конструкції, повтори слів; влучно та за необхідності використовувати посилання на авторів чи цитувати матеріал;

- диспозитивний, сприяє забезпеченню комунікативну-композиційну стратегію, визначенню жанру та логіки предмету мовлення та включає наступні компоненти-вміння: аргументувати думку шляхом використання різних прийомів переконання та впливу на слухачів; послідовно, за планом висловлювати власну думку, враховуючи особливості окремих типів мовлення, наприклад опису, роздуму чи розповіді; аналізувати та сприймати логіку чужого висловлювання, характеризувати її;

- акційний, що передбачає створення необхідної стратегії під час мовлення та письма в конкретних мовленнєвих ситуацій. Він включає наступні навички: доцільно використовувати як вербальні, так і невербальні засоби спілкування; контактувати з людьми (постановка запитань, залучати до діалогу, підтримувати та провокувати спілкування); дотримуватись орфографії та орфоепії, інших

мовних норм у своїх усних чи письмових висловлюваннях; говорити чітко, приємно та виразно;

- елокутивний, що дозволяє створити мовну стратегію з урахуванням конкретних мовних ситуацій та включає наступні елементи: визначати та розуміти виражальні засоби й змістове навантаження мовних засобів у текстах; доцільно та за необхідністю добирати конкретні засоби залежно від тактики та стратегії мовлення;

- рефлексивний, дозволяє редагувати поточне, посткомунікативне чи підсумкове висловлювання та включає такі навички: здійснення самоаналізу мовленнєвої діяльності, власного тексту чи висловлювання, вміння коригувати його зміст; транслювати власну думку різними способами та об'єктивно оцінювати власну мовну поведінку [31, с.60].

Після опанування описаних механізмів, школярі зможуть ефективно взаємодіяти в природніх ситуаціях на трьох основних рівнях: інтерактивному (взаємодія носіїв мови), комунікативному (обмін інформацією), перцептивному (сприймання та розуміння один одного між учасниками діалогу) [31, с.12].

Окрім того, за умови ефективної та методичної організації практичної роботи, школярі можуть опанувати риторичну компетентність на основі чотирьох основних етапів мовленнєвої діяльності та на основі п'яти основних частин риторичного канону.

Отже, зазначені завдання охоплюють такі ключові аспекти риторичної компетентності (за Н. Голуб), як: когнітивний (розуміння мовленнєвої діяльності, знання риторичних засобів, усвідомлення мети мовлення, риторична рефлексія); практико-діяльнісний (здатність правильно оцінити склад риторичної ситуації, розкрити тему виступу, організувати мовні ідеї в риторичному контексті, формувати дії в рамках цієї ситуації, провести рефлексію); особистісний (усвідомлення важливості риторики та потреби поліпшення знань з риторики) [7, с.150].

Технології, що використовуються в системі курсу української мови, повинні бути орієнтовані на те, щоб учень мав таку практику, яка допоможе йому краще

оволодіти загальнонавчальними і спеціальними вміннями, навичками, необхідними для успішного засвоєння шкільної програми з української мови.

Серед основних видів навчальної діяльності під час вивчення теми «Текст, первинні і вторинні тексти. Опис, розповідь, роздум тощо)» формуються такі навички та вміння: постановка уточнювальних запитань, осмислення прочитаного, виокремлення теми та змісту серед тексту; оцінка тексту, розрізнення текстів та розпізнавання виражальних засобів; ціннісна оцінка тексту та порівняння із власним баченням, моральними якостями та орієнтирами тощо.

Темою «Жанри мовлення. Комплімент, лестощі, похвала. Прохання, умовляння, благання, клянчення, пропозиція. Запрошення. Згода, відмова. Вибачення. Подяка. Привітання. Смс-повідомлення» передбачено наступні види текстової діяльності, зокрема: формулювання різних видів пропозицій та прохань, оформлення текстів, аналіз та створення «текстів-вибачень та текстів-відмов» та розуміння їх значення й ролі [39].

Мовна діяльність тут пов'язана із складанням звернень із елементами пропозиції, прохання, запрошення тощо. Серед очікуваних результатів можна зазначити наступні: вміння відстоювати власні ідеї та погляди шляхом як вербальних, так і невербальних засобів; вміти конструктивно спілкуватись із використанням різних жанрів мовлення, використовувати різні засоби художньої виразності; вміти створювати теплу атмосферу спілкування, підтримки та заохочення співрозмовників тощо.

Варто зауважити на прикладному аспекті риторики, ключовими складниками якого визначають комунікацію та засоби впливу на аудиторію, оскільки сучасні реалії потребують від людини презентувати себе, власні оригінальні ідеї у суспільстві (особливо за кордоном, де набирають популярності ТЕД конференції).

Тема «Спілкування» (види спілкування; живе й віртуальне спілкування, його безпека; ситуація спілкування; ознаки й переваги гармонійного спілкування; запитання і відповіді; види слухання, суперечка і сварка;

маніпуляції у спілкуванні, правила гарного співрозмовника, етикетні норми спілкування, засоби спілкування (мовні й позамовні); вимова й інтонація; переконливість та аргументованість» [39]) забезпечує розвиток вміння: використовувати лексичний складник мови для ефективного спілкування; з метою вдосконалення власного мовлення обирати різні засоби; висловлювати власні думки, переживання та ставлення; брати участь у різних дискусіях.

Окрім того, учні формують та розвивають уміння ставити та визначати завдання й цілі спілкування; обирати та застосовувати різні репліки відповідно до мети спілкування; розрізняти невербальні засоби, а особливо темп, паузи, інтонацію голосу, жести, пози та міміку, котрі відіграють важливу роль у передачі змісту інформації тощо

Під час опрацювання теми «Текст» (тема, підтема (мікротема), ключові слова; первинні і вторинні тексти; опис, розповідь, роздум; ідея, проблеми в тексті; особливості переказу як вторинного тексту; узагальнення та вилучення подробиць як способи стиснення тексту і т.д.) мовленнєва діяльність учнів спрямовується на розвиток докладного, творчого або довільного переказу навчальних текстів; висловлення власних суджень чи припущень на основі прочитаного тексту; опис власного настрою, почуттів, емоційного стану загалом; побудова розповіді на основі поставленого завдання тощо.

Тема «Жанри мовлення» безпосередньо взаємопов'язана із текстовою діяльністю школярів. Зокрема, до неї можна включити такі навчальні завдання: аналіз та написання коментарів, есе, дописів у соціальних мережах щодо окремої проблеми; написання електронних листів, порад різним адресатам та у різних мовних жанрах тощо. Скажімо, у 10 класі під час вивчення теми «Морфологічна норма» навчальною програмою передбачено такий вид роботи, як написання пропозиції однокласникові, однокласниці спільно спланувати дозвілля у вихідний день й згоди/відмови у відповідь; написання електронного листа; написання привітання близькій людині; написання застережень молодшим дітям щодо безпечної поведінки на воді й біля водойм; висловлення співчуття близькій людині; написання звернення до громадян міста (села) щодо чистоти довкілля;

коментування висловлень відомих людей щодо збереження природи; висловлення прохання про допомогу; висловлення подяки незнайомим людям за допомогу; написання есе про явище природи, що викликає найбільше захоплення й здивування; коментування новин тижня, висвітлених на місцевому телеканалі тощо [55].

Тема «Спілкування» складається з таких компонентів, як: усне й писемне спілкування; емоційний стан співрозмовників, важливі й другорядні деталі повідомлення; міжособистісне, групове, масове спілкування; ризики віртуального спілкування; протидія й запобігання дискримінації, цькуванню; безпечна поведінка в цифровому просторі; особливості онлайн-взаємодії [54; 55].

Особливо важливою тут є мовленнєва діяльність учнів, яка здійснюється шляхом дискусій на обрану проблему. У розділі «Практична риторика» десятикласники мають змогу опрацювати такі питання: «Суперечка як вид комунікації. Різновиди суперечки, правила ведення суперечки. Аргументи й докази, полемічні прийоми; мистецтво відповідати на запитання». Школярі вчаться визначати тему й мету, предмет суперечки; сформуванню позицію, погляд на проблему; аналізувати аргументи суперника; спростувати позиції суперника [55].

Формулювати питання до нього. Доречними формами роботи будуть дискусії на тему: «Гроші. Навіщо збирати? Де зберігати? На що витратити? Як заощаджувати?», «Мовна мода – це добре чи погано?»; дискусія на тему: «Чи потрібно бути мовно стійким?» (11 клас) [55].

Окрім того, зміст мовленнєвої лінії полягає в оволодінні базовими навичками й вміння для використання мови у різних, життєво важливих сферах й ситуаціях. Мова поєднується з окремим комплексом риторичних вмінь, формування яких буде успішним лише за умови педагогічної «вправності» вчителя-мовника; забезпеченні безпосереднього та цілеспрямованого вдосконалення, формування вмінь та навичок в усіх формах мовленнєвої діяльності: мовленні, читанні, на письмі тощо. Обов'язковим елементом вдалого формування перелічених умінь є застосування відомостей з риторики [55].

У курсі риторики, поряд із ознайомленням учнів з новими поняттями, правилами, законами, моделями, прийомами, передбачаються такі перспективи:

а) збудження інтересу до проблем мовлення, спілкування; інтересу до наук, предметом вивчення яких є спілкування, мовлення, текст; б) готовність вивчати літературу з риторики, вміння орієнтуватися в ній, знання термінології, необхідної для вивчення питань риторики; в) здатність по-новому, з погляду риторичної системи, бачити, усвідомлювати й використовувати здобуті вміння й навички усного та писемного мовлення; г) ознайомлення учнів з основними видами мовленнєвої діяльності: сприйняття мовлення, його структура, швидкість і точність реакції в діалозі, зворотний зв'язок тощо.

У навчальних програмах з української мови для 10-11 класів є кілька тем, на яких можна формувати риторичну компетентність. Ось кілька ключових напрямків:

1) Основи риторики та ораторської майстерності: вивчення теоретичних основ риторики, поняття публічного виступу, його структури, правила формулювання та підтримки зв'язку з аудиторією, що забезпечує розвиток вмінь створювати та аргументувати свої думки.

2) Типи мовлення: монолог, діалог, полілог. Теми, які включають практичне застосування монологічного та діалогічного мовлення, також сприяють розвитку риторичних навичок, особливо в аспектах побудови логічних і виразних висловлювань.

3) Структура публічного виступу: вивчення композиції публічного виступу, створення аргументів, переконливих звернень до аудиторії. Це важливо для розвитку риторичних стратегій, використання різних стилів і жанрів виступів.

4) Аргументація і переконання: формування вмінь будувати переконливі аргументи та контраргументи, опрацювання прийомів впливу на слухачів через правильне використання логіки, емоцій та етики.

5) Роль мовних засобів у риторичності: вивчення стилістичних засобів (метафор, порівнянь, риторичних запитань, повторів), які використовуються для підвищення виразності та ефективності мови.

6) Публічні виступи на конкретні теми: в рамках підготовки до публічних виступів учні можуть розвивати вміння говорити на різноманітні теми, відображаючи різні точки зору, приймати позицію та обґрунтовувати її. Це також важливий аспект риторичної практики.

7) Вивчення мовних жанрів: знайомство з різними жанрами риторичних виступів — від промов до дебатів і дискусій. Це дозволяє учням на практиці відточувати навички висловлення думок в конкретних формах.

8) Риторичні стратегії та тактики: аналіз різних стратегій переконання, маніпуляцій та етики мовлення, а також засобів для забезпечення успішної комунікації в умовах конкуренції чи дебатів [55].

Ці теми допомагають формувати у школярів вміння ефективно будувати комунікацію, переконувати та вести діалог з різними аудиторіями, що є основою риторичної компетентності.

Процес формування риторичної компетентності є довготривалим, оскільки включає в себе постійну «увагу» до слова та тексту. Важливим елементом успішного розвитку риторичних умінь можна вважати аналіз різних фактів, проблемних чи оригінальних текстів, що дозволяє вийти за межі однотипних мовних ліній та вчить розумінню усіх мовних особливостей, тонкощів, розвиває «мовне чуття» [50, с. 112].

Зважаючи на означене, можемо запропонувати такі форми роботи: переказ авторського тексту із збереженням авторської думки та стилю; критичне обговорення та осмислення текстів; формулювання питань до текстів; пошук ключових слів, котрі розкривають основний зміст тексту; навчальне та аналітичне читання текстів, добір назв (заголовків) до них; навчання роботі з різними видами словників для формування лексикографічної культури; підбір вправ з техніки мовлення, виголошення промов та виразного читання авторських чи художніх текстів; підготовка власних повідомлень про окремий прочитаний матеріал, переглянута виставу чи кінофільм із подальшою його оцінкою тощо; написання учнями різних заміток, листів на різні проблеми суспільного життя;

стимулювання творчості школярів шляхом створення казок, віршів, оповідань на власні чи запропоновані теми.

Під час формування риторичної компетентності на уроках української мови, вчителів не варто використовувати репродуктивні методи роботи, оскільки це може сприяти своєрідній деформації особистості учня. Першочерговим завданням буде є стимулювання пізнавальної активності школярів та виховання у них самостійності. Це є важливим елементом сучасного демократичного суспільства, котре ставить основним завданням виховання особистості в дусі загальнолюдських принципів, етики та естетики [32, с.22].

В свою чергу, школа повинна сформувати особистість, котра вміє спілкуватись у різних мовних ситуаціях та зорієнтовану на сам феномен спілкування. Це завдання дозволяє сформувати взаємозв'язок між риторикою, мовою, етикою, психологією, логікою тощо. Врахування цієї стратегічно важливої мети навчання мови дозволяє розширити знання учнів про процес та види комунікації, жанри мовлення та форми мови.

Для вдалого розвитку компетентностей варто встановити своєрідний взаємозв'язок між матеріалом з української мови та риторики, віднайти точки дотику між ними та між основними частинами мовної та риторичної компетентностей.

Риторика в навчальному процесі повинна розвиватися від вивчення мовних одиниць різних рівнів до аналізу їхньої функції в тексті, від вивчення зразкових текстів до формування мовленнєвих умінь і навичок через активні форми комунікації. Лише таким чином можна ефективно тренувати застосування мови для вираження думок і їх передачі слухачам.

Риторика, як наука та практичне мистецтво комунікації, не лише сприяє розвитку в учнів навичок ефективної взаємодії, а й допомагає формувати критичне мислення та вміння аргументувати.

Процес формування й розвитку риторичної компетентності в учнів є достатньо складним та багатограним, оскільки у ньому потрібно враховувати

безліч аспектів, серед яких: мовленнєво-комунікативний, самоорганізаційний, пізнавально-емоційний, креативний та інші.

Основними формами і методами роботи над формуванням риторичної компетентності здобувачів освіти будуть: розповідь за самостійно складеним планом; розвивальне, аналітичне та навчальне читання текстів із їх подальшим аналізом; підготовка повідомлень за різними матеріалами преси; організація конкурсів на читання поезій, оповідань, віршів; створення бібліографічних описів новинок літератури тощо.

Навчальна програма з української мови дозволяє визначити основні навички та уміння, що підкреслює їх значення для кінцевого результату вивчення української мови в школі.

РОЗДІЛ 2

ПРАКТИКА ФОРМУВАННЯ РИТОРИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В УЧНІВ СТАРШОЇ ШКОЛИ

2.1. Риторична компетентність та особливості її формування на матеріалі рідної мови в 10-11 класах

Розвиток усного та писемного мовлення базується на тематичному підході. Основні теми стосуються шкільного та позашкільного життя учнів, суспільно-політичних подій у нашій країні, а також навколишнього середовища. Відповідно до цього, програма передбачає органічне поєднання матеріалів з української мови, риторики та літератури, що сприяє реалізації принципу міжпредметних зв'язків у навчальному процесі.

Формування риторичних умінь і навичок учнів спирається на теми і ситуації, якими пов'язана тематика художніх текстів для активного, оглядового чи орієнтованого читання.

Вивчаючи граматику, учні покращують навички переказу прочитаного або почутого своїми словами (художній текст, параграф підручника тощо), формулюють визначення, будують висловлювання з урахуванням типу і стилю мовлення та структури тексту. Навчання граматики відбувається через систему вправ, що допомагають виробити автоматизовані навички використання мовного матеріалу, який учні зможуть застосовувати у власних висловлюваннях. Під час виконання цих вправ увага учнів зосереджується на змісті висловлювання та його побудові. Тому важливо акцентувати увагу на особливостях змісту та специфіці мовних засобів у семантико-композиційних елементах тексту, таких як вступ, висновки, тези та аргументи.

Комунікативно-діяльнісний підхід до навчання рідної мови передбачає використання на уроці таких прийомів, які б стимулювали старшокласників до активного спілкування, як-от обмін інформацією чи думками. Педагогу необхідно залучати учнів до такої діяльності, яка є була б для них цікавою та

мотивуючою. Скажімо, дієвим прийомом є текстотворча робота, а саме розвиток умінь складати тексти, що містять цитати відомих людей або крилаті вислови.

Так само важливо навчати школярів створювати діалоги, відтворювати життєві ситуації офіційно-ділового, повсякденного спілкування. Старшокласники часто цікавляться ситуаціями, які є актуальними для їхнього віку та стосуються реальних життєвих викликів. Ось приклад теми для діалогу, що спрямовується на розвиток комунікативних навичок у старшокласників. Темою обрано дискусію про важливість соціальних мереж для підлітків. Тема: «Чи допомагають соціальні мережі підліткам краще розуміти одне одного?» Старшокласники вчать розвивати вміння аргументовано висловлювати свою думку, слухати інших, аналізувати інформацію та брати участь у дискусії. Учні навчаються формулювати свої думки, опонувати і розуміти різні точки зору, що є важливими комунікативними навичками.

Актуальними для обговорення та розвитку комунікативних навичок старшокласників будуть такі проблеми:

- соціальні стосунки (дружба, довіра, зрада, конфлікти у компанії): як розв'язувати конфлікти мирним шляхом? Як налагоджувати та підтримувати здорові стосунки? Обговорення шкільного булінгу та як його подолати;

- особистий розвиток та самооцінка (Як підвищити впевненість у собі? Тайм-менеджмент та як ефективно організувати свій час. Як упоратися зі стресом та переживаннями? Розмова про хобі, інтереси та самовираження.

- культура та сучасні тенденції (дискусія про сучасну музику, фільми, літературу; як розвинути креативність та навички критичного мислення? Технології та їх вплив на майбутнє. Феномен інфлюенсерів та блогерів);

- рольова гра та симуляції (переговори на тему шкільних змін (наприклад, щодо шкільних заходів чи правил); симуляція ділової зустрічі або співбесіди на роботу; рольова гра в розв'язанні конфліктної ситуації; обговорення соціального проєкту та як його реалізувати;

-емоційний інтелект (як розуміти власні емоції та емоції інших; як бути емпатичним у розмові? як уникати маніпуляцій у спілкуванні? як вести складні розмови, не втрачаючи конструктивності?)

Ці теми не тільки цікаві для старшокласників, але й допомагають розвивати критичне мислення, емоційний інтелект та навички спілкування, обміну думками та активного використання мовних навичок, що є важливими у дорослому житті.

Аби в учнів сформувалося вміння самостійно застосовувати лексико-граматичний матеріал у повсякденних мовленнєвих ситуаціях, варто наблизити зміст, форми навчання до природного комунікативного процесу. Методисти радять використовувати навчально-мовленнєві ситуації, що можуть створюються на уроці та передбачають уживання школярами окремих слів і конструкцій, а також вправи, основані на ситуаціях, узятих з повсякденного життя.

Навчальною програмою з української мови під час вивчення теми «Поняття норми в сучасній українській літературній мові. Нормативне й ненормативне мовлення. Типи норм» у 10 класі передбачено такі рекомендовані види роботи, як виступ під час дискусії «Які слова руйнують наше життя?»; «Інтернет зближує чи накопичує самотність?»; написання есе «Прекрасна мить життя», «Чарівність і могутність слова»; редагування текстів; написання відгуку про сайт відомої людини; складання тексту рекомендаційного характеру «Як уникати помилок у мовленні»; написання повідомлення на тему «Лексичну норму відображають і утверджують насамперед словники»; добір і складання лінгвістичних мініатюр про правильність мовлення; дискусія на тему: «Чи потрібні мові запозичення?»; виступ під час дискусії «Грубість – духовна слабкість чи демонстрування сили?» тощо [34].

Під час вивчення розділу «Практичної риторики» (Риторика як мистецтво, наука й навчальна дисципліна. Роль риторики в сучасному світі. Мовленнева ситуація. Елементи мовленневої ситуації (мовець (адресат), слухач (аудиторія), предмет мовлення, умови успішного спілкування. Особистість мовця (чарівність, артистизм, упевненість у собі, щирість, обізнаність, об'єктивність,

добррозичливість). Риси гарного співрозмовника. Вимоги до мовлення оратора. Комунікативний стан мовця. Аудиторія (слухач, слухачі). Види слухання. Цілі слухання. Моделювання аудиторії. Контакт з аудиторією. Прийоми налагодження контакту. Текст як одиниця спілкування. Етапи підготовки тексту виступу. Види читання і записування тексту виступу. Естетика тексту. Ефективність мовлення. Стратегія і тактика мовленнєвої поведінки. Комунікативний намір. Мовленнєвий вчинок. Мовленнєва подія) навчальною програмою у 10 класі передбачаються такі види роботи, як: моделювання аудиторії; моделювання ситуації спілкування; аналіз змісту висловлень; переказування вірцевих текстів промов; складання плану виступу; підготовка композиційних частин виступу (вступу, основної частини і висновків); підготовка різних варіантів вступу і висновку до конкретної теми; написання тексту публічного виступу; запам'ятовування тексту виступу; тренування виступу; добір аргументів до конкретної тези; добір фразеологізмів до теми виступу; аналіз власного і чужих виступів; визначення комунікативних намірів мовців за текстом промови; оцінювання мовленнєвого вчинку; висловлення особистого ставлення до почутого [55].

О. Кучерук вважає, що риторичні ситуації (тобто задачі, які вимагають риторичних навичок для їх вирішення) мають базуватися на реальному досвіді учнів. Це означає, що вони повинні бути побудовані на фактах, подіях і ситуаціях, які добре знайомі учням, але ще не до кінця ними усвідомлені. Наприклад, ці ситуації можуть стосуватися шкільного життя, як на рівні особистих стосунків, так і на рівні класу чи всієї школи, що є своєрідною мікромоделлю суспільства. Аналіз таких ситуацій можна проводити, виділяючи певні ознаки, запропоновані вчителем або обрані самими учнями, в контексті педагогічної (навчально-виховної) комунікації [31, с.11].

Такі риторичні завдання варто розміщувати в певні контекстні рамки (фрейми). Наприклад, можна підпорядковувати їх розумінню нових термінів, аналізувати в світлі висловлювань, які глибоко вплинули на когось із учнів, або накладати на уривки з художніх чи учнівських творів як на шаблон для

розшифровки навчальних задач. Такий підхід сприяє не лише інтелектуальному, а й психологічному, соціальному, культурному та навіть фізичному розвитку підлітків [31, с.12].

Основне завдання вправ – це перемикання уваги учнів з конкретної граматичної категорії на зміст висловлювання, його структуру та засоби вираження. Штучно створена мовленнєва ситуація, наприклад, на тему «Що станеться, якщо зникне вода?», стимулює учнів висловлювати власні думки та особисту позицію щодо досліджуваної проблеми. Це допомагає їм вдосконалювати навички пошуку інформації, аналізу, виділення головного і другорядного, а також будувати висловлювання в логічній послідовності відповідно до задуму [44, с.98].

Таким чином, навчання рідної мови тісно пов'язане з мисленням школярів, а його активізація сприятиме вмінню формувати зміст висловлювання. Проведення бесід і дискусій для старшокласників не лише дозволяють висловити свої думки та ставлення до обговорюваних подій і фактів, але й сприяють удосконаленню мовленнєвих навичок учнів. Скажімо, покращувати мовне оформлення висловлювань, розвивати уміння увиразнювати мовлення за допомогою мовних засобів; підвищувати мовленнєву культуру, даючи змогу практикуватися у використанні правильних мовних конструкцій, синонімів, фразеологізмів, що робить мову виразнішою та багатшою. Такі заходи сприяють розвитку критичного мислення, навичок аргументації та вміння слухати інших, що є важливими складовими освіченої особистості.

2.2. Вправи як засіб формування риторичної компетентності у здобувачів освіти у 10-11 класах

Риторична компетентність — неодмінний складник успішної комунікації в сучасному суспільстві. Одним із найефективніших методів формування риторичної компетентності є метод вправ: йдеться про те, що риторичні навички можна розвивати шляхом регулярних тренувань у комунікативних ситуаціях.

Основна ідея цього методу полягає в тому, що для вдосконалення ораторських здібностей необхідно практикуватися в реальних або змодельованих комунікативних ситуаціях.

Такий підхід дозволяє старшокласникам не тільки засвоювати теоретичні знання, але й застосовувати їх на практиці, відпрацьовувати конкретні прийоми мовлення, роботу з аудиторією, розвивати впевненість у собі, а також покращувати вміння швидко реагувати на запитання.

Н.Голуб зазначає, що методу вправ в навчанні риторики відводиться особлива роль. Дослідниця класифікує вправи з риторики на:

- підготовчі, які спрямовані на формування вмінь психологічно налаштувати себе на успішний виступ, визначати тему виступу, формулювати мету, тезу, моделювати аудиторію, добирати й опрацьовувати матеріал;

- тренувальні, що сприяють тренуванню дихання, голосу, дикції, інтонації, пам'яті; відпрацюванню жестів і міміки; формуванню навичок виголошувати промови частинами і повністю;

- творчі вправи, спрямовані на формування умінь і навичок композиційно, логічно і стилістично правильно будувати текст виступу, використовувати елементи зацікавлення аудиторії; оригінально оформлювати логічну схему тощо;

- аналітичні вправи, що розвивають аналітичне мислення, формують уміння й навички риторичного аналізу тексту чи його частин, аналізу конкретної ситуації, публічного виступу [11, с. 3].

Запропонуємо декілька варіантів практичних вправ, які можуть допомогти старшокласникам розвинути риторичну компетентність.

1) Дебати сприяють удосконаленню багатьох аспектів комунікаційних навичок, зокрема вмінню аргументувати свою думку та відстоювати її в умовах дискусії. Учитель може розділити клас на дві групи, кожна з яких мусить запропонувати різні точки зору на певну тему (наприклад, «Чи варто зберігати традиційну мову або обирати сучасні тренди в мовленні?»; «Мова як інструмент ідентичності: чи є загроза для національної мови через глобалізацію?»; «Інтернет-сленг: допомога чи шкода розвитку мови?»; «Чи повинна українська

мова стати єдиною державною мовою в усіх сферах життя?»; «Використання англіцизмів: чи потрібно вводити більше обмежень для збереження мовної чистоти?»; «Змішування мов у побуті: позитиви і негативи багатомовного середовища»; «Соціальні мережі і мова: як вони змінюють мовленнєві норми серед молоді?»; «Чи має мова вплив на наше мислення і світосприйняття?») Ці та інші теми можуть спонукати до обговорення актуальних мовних і соціальних питань старших підлітків.

Представники кожної з груп мусять підготувати аргументи «за» і «проти» та представити їх перед класом. Одна група починає, інша — продовжує. Після кожного виступу обговорення є сильними та слабкими сторонами аргументів.

2) Мета ораторського конкурсу – розвинути навички публічного виступу та вміння організувати свою думку. Старшокласникам пропонують підготувати короткий виступ на актуальну для старшокласників тему (наприклад, «Як змінилося наше уявлення про успіх у XXI столітті?», «Моя мрія», «Ідеали краси в сучасному суспільстві: стандарти чи свобода вибору?»; «Навчання через досвід: чому важливо вчитися на помилках?»; «Роль медіа в формуванні суспільної думки»; «Глобальні виклики для людства: як ми можемо вплинути на майбутнє?»; «Цінність книги в епоху цифрових технологій»; «Молодь і майбутнє: яку роль у розвитку країни відіграють молоді люди?»). Учні готують промови презентуючи їх перед класом. Далі здійснюється аналіз промов, обговорення та пропозиції щодо їхнього поліпшення.

Дебати на схожі питання дозволяють розглядати різні аспекти життя, розвитку суспільства та особистості, а також дають можливість для глибокого аналізу та критичного мислення

3). Аналіз риторичних прийомів. Мета: навчитися розпізнавати та використовувати риторичні прийоми в текстах. Завдання: обрати текст (може бути промова відомого політика, уривок з художньої літератури або стаття з новин) та проаналізувати, які риторичні прийоми використовує автор (метафори, порівняння, риторичні питання тощо). Учні читають текст, знаходять ключові прийоми й обговорюють, як саме вони впливають на переконливість тексту.

Візьмемо відомий уривок промови Вінстона Черчилля під час Другої світової війни: «Ми будемо боротися на морях і океанах, ми будемо боротися в повітрі, ми будемо боротися на землі, ми ніколи не здамося!»

Аналізуючи риторичні прийоми, вчитель звертає увагу на паралелізм. Здобувачі освіти можуть зауважити, що структура речення побудована на повторенні «ми будемо боротися», що підкреслює рішучість та безкомпромісність; анафора (повторення однакових конструкцій на початку фраз) створює емоційний і ритмічний вплив на слухачів; а гіпербола «ми ніколи не здамося» підсилює звияжність гасла, зятятість у боротьбі за правду.

Такого роду аналіз допомагає не тільки зрозуміти використані риторичні прийоми, але й навчитися застосовувати їх для власних виступів і промов.

4). Мета імпровізованих виступів – розвинути навички швидкої імпровізації та вміння оперативно організувати думку. Кожному школяреві дається випадкова тема (наприклад, «Твори українських письменників, які змінили твоє світосприйняття» — розповідь про улюблену книгу чи автора. «Моя улюблена українська пісня» – аналіз пісні, тексту, розуміння її значення в культурі та вплив на емоційний стан слухача); «Моє улюблене місце в Україні» – розповідь про місто, село чи природну красу), з якою школяр має виступити експромтом перед однокласниками. Виступ триває впродовж 2-3 хвилин, після якого слухачі аналізують почуте.

5). Розбір кейсів. Метод дозволяє створити ситуацію, наближену до реальної, і стимулює учнів до активного аналізу та обговорення. Мета методу – виробити вміння розвивати навички аргументації, переконання під час публічного виступу.

Скажімо, педагог пропонує тему, як-от, «Суржик у сучасному мовленні». Група учнів повинна обговорити ситуації, де використовується суржик, його вплив на українську мову, шляхи подолання суржика в офіційному та побутовому спілкуванні, згодом – підготувати та запропонувати висновок, можливе вирішення проблеми учням класу. Інші учні ставлять питання, аби з'ясувати деталі аргументації, уточнити зміст почутого.

б). Створення та аналіз презентацій забезпечує вміння створювати презентації, що переконують, та правильно подавати інформацію. Скажімо, завдання створити презентацію на задану тему, показати та озвучити її перед однокласниками (наприклад, «Мовні особливості українських діалектів»; «Літературні постаті, які вплинули на розвиток української мови»; «Українська мова як частина культури та ідентичності»).

Учні створюють презентації з використанням слайдів. Після перегляду обговорюється структура, логіка подачі матеріалу та ефективність аргументації, що дозволяє залучити аудиторію до активного мовленнєвого процесу. Така робота допомагає учням не лише вдосконалити мовні навички, а й розвивати критичне мислення, вміння аналізувати та презентувати інформацію у зрозумілій формі.

7). Рольові ігри. Мета – відпрацювати навички побудови запитань і відповідей, розвиток медійного стилю мовлення. Завдання: провести рольову гру, де учні забезпечують участь різних учасників дискусії (наприклад, суду, парламентських дебатів чи телевізійного ток-шоу).

У процесі гри відбувається розподіл ролей, пишеться сценарій ситуації. Один учень розігрує журналіста, інший – когось із відомих людей, експерта з певної галузі, або ж звичайного громадянина. Слухачі готують серію запитань і відповідей, враховуючи стиль мовлення, характер позиції та тон розмови.

Рольова гра на основі мовних ситуацій — це ефективний метод навчання української мови, який дозволяє учням закріпити лексичні та граматичні знання, практикувати комунікативні навички та розвивати мовленнєву культуру в різних реальних та явних ситуаціях. Скажімо, мовна ситуація «Запрошення на подію». Метою такої гри є розвиток навичок ввічливого спілкування, використання звертань, формул, прийняття запрошення чи відмова від нього. Учні виконують ролі організаторів заходу та запрошених гостей. Вони мають розробити сценарій запрошення на певний захід (вечірку, святкування, презентацію), прийняти запрошення чи відмовитися, пояснивши причину.

Ще однією для рольової гри з метою формування риторичної компетенції старшокласників є формат «Запитання до бібліотекаря». Мета гри – розвинути навички пошуку інформації, вміння формулювати конкретні запити. Суть гри полягає в тому, що хтось виконує роль працівника бібліотеки, інший – її відвідувача. Учні ставлять питання щодо наявності певних книг, просять дати рекомендації, уточнюють деталі про книги. Здійснюється активізація лексичного матеріалу, етики спілкування.

8. Написання есе на обрану тему спонукає до роздумів та аналізу, розвиває навички письмової аргументації. Цікавими та актуальними темами для старшокласників можуть бути такі: «Чи є майбутнє у друкованих книг?», «Які якості потрібно розвивати, щоб бути успішним у житті?», «Чому важливо зберегти культурну спадщину свого народу?», «Роль толерантності в сучасному суспільстві», «Чи потрібно навчати підлітків фінансової грамотності?», «Що робить людину вільною?», «Чи варто прощати тих, хто нас зрадив?», «Чи може один вчинок змінити життя?», «Відповідальність молоді за майбутнє країни», «Чи потрібна сучасна людині релігія?», «Чи варто брати приклад із відомих людей?», «Чи можливо щасливе життя без грошей?»)

Учні пишуть есе вдома, або на уроці, після чого аналізують зміст та специфіку викладеного в групах. Важливо звернути увагу на структуру есе, логіку аргументів, стиль викладу. Окремим різновидом есе може бути письмове обґрунтування свого вибору на визначену тему («Електронна чи паперова книга?», «Улюблений вид дозвілля», «Мій вибір – здоровий спосіб життя», «Чи може зашкодити неграмотне письмо?», «Чи потрібно вчитися заощаджувати?», «Чи важливо бути пунктуальним», «Ця музика надихає», «Мій вибір – жити й творити в Україні», «Що означає «бути відповідальним»?») [55]

9. Метою інтерв'ю є формування навичок ведення діалогу та вміння ставити точні питання. Завданням методу є організація інтерв'ю з учнями, що забезпечують роль експертів у певній сфері (наприклад, журналістика та екологія). Один учень виступає в ролі журналіста, інший – експерта. Насамкінець здобувачі освіти мають обговорити, наскільки вдалими і точними були питання

та відповіді. Іншим варіантом може бути інтерв'ю з однокласниками або вчителями про їхні улюблені книги та авторів «Моя улюблена книга». Це допоможе учням розвивати навички виразної мови та ознайомитися з літературними творами.

10. Вивчення і використання риторичних прийомів у промовах. Мета такого завдання – навчитися ефективно використовувати риторичні прийоми у власних виступах. Учням пропонується обрати один риторичний прийом (наприклад, метафору, епіфору або анафору) та, використовуючи його, підготувати коротку промову. Наприклад: 1) Метафора: «Життя – це подорож». У цій промові учні можуть використовувати метафору «життя як подорож», щоб показати, що кожен етап життя — це новий шлях, який веде до нових можливостей. 2) Епіфора: «Мрія»: старшокласники можуть створити промову, у якій наприкінці кожного абзацу використовувати повторення слова «мрія» для підкреслення важливості цієї сили для досягнення мети.

Удома чи в школі учні готують промови та представляють їх. Після виступів обговорюється, як обраний прийом вплинув на загальне враження від почутого.

Такі вправи розвивають комунікативні навички старшокласників, вчать слухати співрозмовника, відповідати на запитання, формулювати думки. У реальних або вигаданих ситуаціях учні закріплюють знання з лексики, граматики; здійснюється формування соціальних навичок. Учні навчаються співпрацювати, вирішувати конфлікти, досягати компромісу. Рольові ігри роблять уроки української мови не тільки пізнавальними, а й цікавими, допомагаючи учням долати мовний бар'єр та впевненіше висловлювати думки.

Ефективна та заздалегідь спланована сукупність навчальних завдань та вправ дозволяє не тільки розвивати риторичні навички та уміння учнів, а й сприяє їх зміцненню та закріпленню, дозволяє вирішувати проблемні ситуації. Варто зазначити, що різні риторичні вправи легко адаптувати у дистанційний формат, що є актуальним в умовах російсько-української війни, зокрема для

вимушено переселених осіб, школярів, що не можуть відвідувати заняття через бойові дії.

Вважаємо за доцільне застосування таких форм роботи: проведення конкурсів, наукових проєктів, дебатів; аналіз фрагментів виступів (лекторів, відомих культурних, політичних діячів, ораторів, мовознавців та аудіозаписів письменників); проведення літературних вечорів на акторську майстерність чи із декламування художніх творів; створення своєрідних ілюстрацій-прикладів на тематику із риторики; проведення вебінарів, онлайн-конференцій та семінарів, квестів; створення чек-листів тощо.

Варто звернути окрему увагу на адаптацію окремих завдань до дистанційної форми навчання. Надзвичайно ефективним, вважаємо, використання методики кейсів. Її реалізація може містити декілька етапів, що починаються зі знайомства школярів зі змістом та навчальною метою кейсу. Наступним важливим елементом виступає активізація та мотивація навчальної діяльності та створення комфортних умов для проведення даного виду діяльності. Далі передбачається створення робочих груп, а після презентації результатів роботи відбувається самоаналіз та рефлексія.

Метод кейсів є багатограним та комплексним явищем та має на меті моделювання реальних ситуацій та обставин та передбачає міжгрупове спілкування; сприяє формуванню світогляду та розвитку комунікативних навичок. Прикладами риторичних кейсів, які залишаються ефективними й у дистанційному форматі можна визначити наступні: «Виборча кампанія», «Дебати» «Очікувана/неочікувана комунікація», «Агітація», «Театр» та інші.

Для активізації пізнавальної діяльності школярів на заняттях української мови буде доцільним використання інноваційних методів навчання, що сприятимуть ефективному формуванню риторичної компетентності. Серед окремих методик можна виокремити наступні: «Коло ідей», «Мікрофон», «Брейн-шторм», «Два, чотири – усі» та інші.

Наприклад, застосовуючи методику «Мікрофон» можемо поставити учням наступні запитання: «Яку роль відіграють засоби невербального спілкування

(міміка, жестикуляція)?»; «Чому риторику вважають наукою, що вивчає мистецтво слова?»; «Яке мовлення, на вашу думку, можна вважати доречним, змістовним та точним?» [45].

Вправу «Два, чотири – усі» можна зробити наступним чином. Вчитель пропонує учню перелік афоризмів про важливість мови як феномену риторики. Уподобавши той чи той афоризм, учень складає короткий виступ (3-5 хв.) аргументуючи свою згоду чи незгоду зі словами автора.

Наприклад: Скільки мов ти знаєш, стільки разів ти людина. (Й.В. фон Гете); Слово – найсильніша зброя людини (Аристотель); Мова - душа кожної нації, її святості, її найцінніший скарб. (І. Огієнко); Заберіть у мене все, чим я володію, але залиште мені мою мову, і скоро я знайду все, що мав (Даніель Уебстер); Заговори, щоб я тебе побачив (Сократ); Мова — це всі глибинні пласти духовного життя народу, його історична пам'ять, найцініше надбання віків, мова — це ще й музика, мелодика, фарби, буття, сучасна, художня, інтелектуальна і мисленнева діяльність народу (О. Гончар) [52].

Доцільним буде й використання техніки «Брейн-шторму», котра полягає у швидкій відповіді на запитання вчителя. Не менш ефективною може виступати й робота у парах, котру можна реалізувати шляхом створення учнями своєрідного плану-алгоритму підготовки до виступу.

Зазначимо, що інтерактивні вправи викликають інтерес в учнів, навіть під час вивчення складних тем, котрі важко вивчити. Окрім того, використання інтерактивних технологій сприяє ефективнішому опануванню школярами основних елементів риторичної компетентності та забезпечує постійну практичну спрямованість навчальних завдань.

Результатом такої роботи є перехід від неефективної «суб'єктно-об'єктної» моделі навчання, у якій учень є лише пасивним учасником навчального процесу а його знання та навички мають репродуктивний характер. Тому, наведенні інтерактивні завдання позитивно впливають на розвиток мовленнєвих здібностей, розвивають у старшокласників творчу уяву та підвищують їх пізнавальну діяльність

Мовленнєва діяльність, організована за допомогою ситуативних вправ, є важливим складником розвитку комунікативних навичок учнів. Такі вправи націлені на стимулювання учнів до використання української мови в конкретних ситуаціях, що дозволяє їм практично застосовувати лексичні й граматичні засоби. Вони дають можливість вільно й творчо використовувати мову, розвиваючи здатність до адаптації в різних комунікативних контекстах. Це сприяє не тільки оволодінню мовними нормами, але й формуванню навичок спілкування, здатності до швидкого реагування в реальних умовах. Таким чином, ситуативні вправи не тільки допомагають учням засвоювати мову, але й забезпечують можливості для розвитку критичного мислення, креативності та комунікативної компетентності [4, с.143].

Попри те, що грамотність не є предметом дослідження риторичної науки та не входить до першочергових завдань риторичної підготовки, але враження від оратора може бути зіпсованим, якщо він порушує лексичні та граматичні норми мови. З цією метою, аби учні могли зосередити увагу на змісті висловлювання, а не на пошуку мовних «помилкок», вони вчаться використовувати різні синоніми, дотримуватись норм та правил мови, не забуваючи про риторичну структуру власного висловлювання.

Аби робота над правильністю мовлення була ефективною, необхідно аби школяр розумів практичне значення здобутих знань. Їх він може реалізувати під час спілкування з друзями, товаришами, родичами; під час прослуховування теле-чи радіо новин. Для цього він має вслухатись у мовлення співрозмовника та, аналізуючи його, робити власні висновки

У цьому контексті варто регулярно організовувати заняття, присвячені вдосконаленню правильності та культури мовлення. Їх доцільно проводити у формі ділових або рольових ігор. Учитель пропонує кілька тем для коротких імпровізованих виступів і розподіляє ролі серед учасників. Наприклад, один зі «спостерігачів» аналізує вимову й наголос у мовленні, інший звертає увагу на правильність слововживання, а третій оцінює синтаксичну структуру висловлювань тощо.

Після кожного виступу результати обговорюються колективно. Ролі «спостерігачів» і виступаючих змінюються, щоб кожен учасник зміг виконати всі завдання. Після кількох таких занять кожен учень може скласти перелік своїх найтипівіших мовленнєвих помилок, виправлення яких слід приділити особливу увагу.

Підґрунтям для формування риторичних навичок та вмінь має бути активізація пізнавальної діяльності школярів із використанням активного спілкування, яке може відбуватись безпосередньо між двома учнями, групою учнів, між учнем та учителем та з усім класом. Даний тип спілкування у методиці носить назву «комунікативно-ділового» або інтерактивного [32, с.24].

Також, рольові ігри, які спрямовані на життєвий досвід школярів, сприяють «наближенню» учнів до риторики, що дозволяє формувати риторичні знання. Це дозволить підвищити рівень навчальної мотивації та сприятиме введенню в спілкування активних форм

В свою чергу, застосування активних форм підвищить рівень мотивації самого процесу мовлення. Варто виходити за межі лише формального аналізу окремих мовних одиниць, оскільки майже усі теми з курсу українською мови дозволяють ефективно формувати риторичну компетентність школярів. Зокрема, вивчаючи на уроках мови тему «Звертання», можна простежити та дослідити безпосереднє звертання до співрозмовника, звертання в умовах знайомства, вибачення, прощання чи подяки.

При вивченні речення на уроках мови та їх характеристикою за метою висловлювання варто ставити наступні цілі для учнів: побудувати ввічливе запитання, прохання тощо. Досліджуючи окличні речення, доцільно вирішувати комунікативні завдання, такі як вираження співчуття, радості, підтримки тощо. При цьому важливо враховувати моральні особливості особистості, адже через слово й інтонацію можна виявити її емоційний стан і психологічні риси: ввічливість, доброзичливість, чуйність, жорстокість, безпосередність тощо. Такий комплексний підхід до мовних одиниць дозволяє поєднувати лексико-граматичний аналіз із розвитком риторичних умінь.

При з'ясуванні окремих лінгвістичних питань, варто не забувати про важливість формування в учнів навички посилання на першоджерело. Такий підхід дозволить показати свою чесність та порядність автора висловлювання, що є надзвичайно важливим, особливо в науковому та діловому спілкуванні.

Наприклад, під час проходження теми вставних слів варто звернути увагу школярів на те, що ці слова слугують взаємозв'язком між окремими думками, та сприяють швидшому й точнішому сприйняттю інформації слухачем. Також, вставні слова, які виражають упевненість мовця можуть слугувати в окремих ситуаціях підтвердженням тези автора. Окрім того, вставні слова дозволяють надати реченню бажаного відтінку (суб'єктивності, передбачення чи зняти категоричність висловлювання, сприяючи тактовності мовлення) [37, с.78].

Не менш важливими при формуванні риторичної компетентності можуть виступати ситуативні завдання, характер та зміст яких може визначатись змістовою мовленнєвою лінією. Наприклад, вивчаючи пряму мову, особливості діалогу та способі цитування буде об'єктивним використання афоризми відомих та авторитетних діячів культури та науки.

Основним елементом ситуативних завдань є текст, оскільки у ньому можна виявити наступні компоненти: ситуацію чи обставину; визначити доречність використання окремих мовних засобів, тему, зміст, адресата та обставини, за яких відбувається спілкування [44, с.99].

Ситуативні вправи першочергово спрямовані на самостійну діяльність учнів, яка відбувається шляхом створення авторських текстів із використанням різних мовних засобів, які вивчають та організовують за допомогою окремих завдань учні. Часто у таких текстах окреслюються обставини спілкування, що дозволяє говорити про його природність.

Наприклад, вчитель пропонує учням завдання: Уявіть, що ви пишете лист (друзям, батькам, посадовій особі, вчителю тощо) та з'ясуйте, які звертання ви будете використовувати, як буде змінюватись їх характер в залежності від адресата листа.

Окрім того, вчитель може створити ситуацію висловлювання за допомогою окремої стилістичної групою слів (ключових або опорних) чи загалом тематично (із використанням, наприклад, дієприслівникових зворотів).

Реалізація такого підходу може мати наступний вигляд: «Прочитайте уважно фрагмент звертання та спробуйте знайти й виділити ключові слова даного уривку тексту. Далі знайдіть визначення тих слів, які вам невідомі. Проаналізувавши усі ключові слова з'ясуйте, у якому стилі мовлення вони найчастіше використовуються, а у якому їх застосування буде недоцільним».

Учні, активно взаємодіючи під час аналізу та обговорення тексту, зможуть повноцінно зрозуміти та застосувати риторичні принципи. Варто зазначити, що при виконанні даної вправи в учнів формуються не тільки знання, а й навички взаємодії та комунікації. Школярі повинні не тільки вміти висловлювати свою позицію, а й слухати, сприймати та розуміти думки інших. Наприклад, оратор набуває навички говорити коротко та лаконічно там, де це зумовлено обставинами та вміє зробити свій виступ яскравим, емоційним та образним тоді, коли цього вимагає ситуація [6]. Справжня культура мовця проявляється в його умінні враховувати обставини та доцільно й влучно добирати засоби мови, які найбільш точно передають його думки.

Таким чином, вивчаючи граматичні теми з української мови варто використовувати різні форми та види навчальної роботи, що сприятиме формуванню не тільки риторичної, а й граматичної та мовленнєвої компетентностей учнів. Однак, це вимагає від педагога завчасного та ретельного планування уроку та матеріалу, організації роботи. В свою чергу, це дозволяє економити час на уроці та формувати в учнів риторичні знання, уміння та навички. Відтак учні розуміють, що без усвідомлення структури та будови рідної мови неможливо сформувати правильне й гарне мовлення, а також розвинути свідомість і творче ставлення до вдосконалення мовленнєвих та риторичних умінь і навичок.

2.3. Формування риторичних умінь учнів та учениць засобами навчального діалогу на уроках української мови

Формування риторичних умінь учнів для навчального діалогу на уроках української мови – це процес розвитку навичок переконливого, логічно структурованого та змістовного мовлення, який покращує вдосконалення комунікативної компетентності учнів. Навчальний діалог виступає дієвим інструментом для досягнення цієї мети, оскільки він створює сприятливі умови для інтерактивного навчання, розвитку критичного мислення та мовленнєвої гнучкості.

У сучасній навчальній програмі значну роль приділено роботі із словниками, оскільки така робота є результатом розвитку мовлення в учнів, сприяє розвитку їх грамотності. Українська мова є не лише одним із навчальних предметів, а й засобом, що дозволяє опановувати інші шкільні дисципліни.

На уроках української мови активним засобом комунікації є діалогічне мовлення, а його найбільш поширеною формою виступає діалог. Для того, щоб вести діалог на уроці необхідно мати навичку активного спілкування, для якої велике значення мають такі компоненти: вміння прогнозувати особливості поведінки співрозмовника у різних ситуаціях; навичка зміни ролей спілкування, спрямованості діалогу; вміння починати, підтримувати та закінчувати діалог.

Однією із необхідностей є часта зміна тактики спілкування, яка може змінювати через різні тактики інших співрозмовників. Тому, важливим є вміння періорієнтовуватись під час діалогу, чого варто та необхідно навчати на уроках.

При навчанні школярів діалогічному мовленню, варто враховувати лінгвістичні та психологічні особливості такого виду мовленнєвої діяльності. Основними психологічними характеристиками, в свою чергу, виступають: спонтанність, двосторонній характер спілкування, емоційна забарвленість, ситуативність та зверненість.

Варто визначити й функціональні типи діалогу, основним серед яких є діалог-обмін думками, котрий передбачає розгляд певного об'єкту, явища чи

події у ситуаціях, коли учасники діалогу висловлюють власні думки, спростовують або погоджуються точку зору співрозмовника, наводять аргументи для підтвердження позиції. Даний тип діалогу передбачає активність обох учасників.

Для застосування такої форми роботи на уроці, вчитель має провести своєрідну підготовчу роботу, в процесі якої учні мають засвоїти готові мовленнєві одиниці, властиві для даного типу. Окрему увагу варто приділити вивченню звертання як важливого вербального засобу.

Скажімо, під час вивчення теми «Морфологічна норма» школярам пропонується такий вид роботи, як складання діалогів із використанням іменників на позначення назв осіб за родом діяльності у формі чоловічого та жіночого роду .

Звернемо увагу й на позитивах використання діалогів на уроках української мови: учні спілкуються значну частину уроку, а вчитель виступає лише організатором такого спілкування; усі учні є рівними учасниками мовленнєвого процесу, а вчитель не допускає «домінування» окремої групи учнів у процесі спілкування; збільшується рівень мотивації та підвищується рівень пізнавальної діяльності школярів [35].

Опрацювавши праці дослідників, можемо виокремити кілька підходів до поділу процесу навчання та діалогічних умінь на уроках української мови. Дослідник Дорошенко С. І. [18] зауважує, що в основі навчання мови існує два основні підходи до навчання діалогічному мовленню: «нижній шлях» (від частин до цілого) та «верхній шлях». Перший підхід передбачає вивчення учнями окремих мовних дій по блоках. Однак, щоб забезпечити самостійність у мовній взаємодії школярів, варто моделювати таку взаємодію у діалогах. Найкращим способом реалізації такого підходу буде створення на уроці ігрових ситуацій, що забезпечать позитивні умови для початку та розвитку діалогу. Створення таких умов сприяє розвитку таких компонентів діалогічної мови як: спрямованість спілкування, його експресивність та залежність від ситуації тощо.

«Шлях згори» є більш розповсюдженим в педагогічній практиці та полягає в ознайомленні школярів із своєрідним діалогом-зразком. Методика роботи передбачає його прочитання за ролями або прослуховуванням із відповідями на питання за змістом. У порівнянні із «нижнім шляхом», при даній методиці діяльність учнів спрямована на запам'ятовування та відтворення навчального матеріалу, оскільки вихідним предметом засвоєння є готовий діалог. При такому способі основне навантаження йде на процеси запам'ятовування [18].

При вивченні діалогічного мовлення другим способом в умовах чіткої хронологічної обмеженості уроку не можна говорити про ефективність формування мовленнєвих та діалогічних умінь. Однак, використовувати тільки «шлях знизу» також буде недоцільним. Учням важко часто обирати тему для власного висловлювання, тому готові зразки діалогічного мовлення можуть виступати чудовою опорою, прикладом. Тому, саме поєднання цих методів буде виступати активним способом розвитку діалогічного мовлення у школярів на уроках української мови.

Як зазначає Г. Рогова [цит. за 63, с.53] навчання діалогічному мовленню спрямоване на вирішення таких завдань, як навчання реплікувати (здатність відповідати на репліки співрозмовника, адекватно реагуючи на мовленнєву швидкість) та навчання розгортати репліки – розвиток уміння трансформувати окремі репліки у зв'язане, логічне і цілісне висловлювання. Дослідниця також виокремлює два рівні навчання діалогічному мовленню:

1) репродуктивний рівень – учні або студенти вчать правильно використовувати мовленнєві зразки, репліки та кліше в заданих ситуаціях. Основний акцент на запам'ятовуванні і відтворенні мовленнєвих моделей.

2) продуктивний: на цьому рівні здійснюється розвиток здатності не тільки реагувати на репліки співрозмовника, але й ініціювати нові теми, підтримувати діалог, формулювати аргументи чи пояснення. Учні починають використовувати мовленнєві структури не як шаблони, а як інструменти для досягнення комунікативної мети. Продуктивний рівень забезпечує оволодіння навичками: створення власних мовленнєвих висловлювань; варіювання мовленнєвих форм

залежно ситуації, мети; імпровізації у спілкуванні; досягнення комунікативної цілі. Таким чином, продуктивний рівень є вищим етапом у навчанні діалогічного мовлення, де учень починає діяти не лише як виконавець мовленнєвих завдань, а й як активний учасник діалогічного процесу.

Науковиця визначає такі етапи діалогічного спілкування:

- сприйняття діалогу-зразка має відбуватись слуховими аналізаторами а потім, спираючись на текст, поступово визначати важливу інформацію (наприклад, дійових осіб та вміти давати їх характеристику);

- аналітичний, в якому передбачено виявлення особливостей окремого діалогу (наприклад, звертань, емоційно-зabarвлених речень);

- відтворення за ролями, в якому передбачається повне занурення у даний діалог та присвоєння окремих реплік школярам. Можна виокремити й окремий, четвертий етап, що спрямовується на стимулювання діалогічного спілкування за зразком [63].

Після сприйняття певного діалогу учнями, варто перевірити якість засвоєних ними знань, скажімо, шляхом тестування. Згодом доцільно провести детальний розгляд діалогу із виявленням його специфічних особливостей, далі – розігрування діалогу. Тут доцільно призначити для кожного «виконавця ролі» своєрідного помічника, що допоможе, або підкаже репліки.

Наступним важливим кроком буде розігрування діалогів у нових ситуаціях, які варто створювати шляхом заміни деяких елементів діалогу-зразка. Однак в такому випадку треба дати учням своєрідні «опори», завдяки яким буде здійснюватись спілкування. Такий підхід у методиці часто називають дидактичним, оскільки навчання відбувається «згори – донизу», від великих блоків до малих елементів. Однак він має свої недоліки, зокрема, не сприяє самостійності у використанні мовного матеріалу, а лише зосереджує увагу на його формальному боці. Не менш важливим недоліком є те, що шлях від цілого діалогу до його засвоєння лише окремих його елементів призводить до банального завчання й не дозволяє мислити творчо.

Другий шлях – «нижій», ефективний для формулювання та розвитку реплік, їх багатогранності та варіативності. Для такого виду навчання є притаманним використання своєрідних стимулюючих реплік, котрі спонукають учасників розмови до розгорнутих відповідей. Прикладом стимулюючих реплік є питання на зразок: «чому?», «від чого?», «з якою метою?», «навіщо?» [61].

Шлях «знизу» пов'язується із виконанням завдання на відновлення однієї з реплік, наприклад: здобувачам освіти показуємо картину, де двоє учнів стоять біля дверей кабінету мови. Перший каже: «Ми сьогодні будемо писати контрольну роботу? Ти отримаєш погану оцінку чи хорошу?» В іншого – відкритий рот. Що він каже?

Цей підхід у методиці навчання часто визначають як індуктивний. Одним із основних його переваг є те, що він сприяє формування мовних навичок безпосередньо в процесі спілкування. Тут першочерговою метою є бажання навчити учнів самостійно планувати мовленнєву діяльність через усвідомлення мотивів, можливих результатів і цілей мовних дій.

Індуктивний метод має свої особливості при підготовці до його застосування, зокрема: формування навички використання мовних знань та матеріалу, притаманного для діалогічного спілкування; вдосконалення психічних механізмів при діалогічному мовленні; вміння дізнаватись необхідну інформацію використовуючи питання; вміння складати за репліками діалоги. Окремі дослідники вважають полілог розширеною формою діалогу, що сприяє комунікації в колективі. Найкращим способом розвитку полілогу є рольові ігри, у яких братиме участь чимала кількість школярів [17].

Важливим елементом навчання школярів є й розвиток та формування у них знань з монологічного мовлення. Як і в діалогічному, Г. Рогова виокремлює «верхній та нижній» шляхи його формування, які можна використовувати як і з окремими допоміжними опорами, так і без них. Такі «опори» є індивідуальними: розгорнуті використовуємо для менш підготовлених школярів, скорочені – для здобувачів із вищим рівнем знань.

Базові «опори» використовуються індивідуально: здобувачі з вищим рівнем знань застосовують простіші зразки-опори, з меншим рівнем – розгорнуті. Вони мусять включати такий матеріал, що дозволить власному висловленню набути особистісного емоційного забарвлення. Це зразки на кшталт: «На мою думку...», «Мені подобається...», «Я вважаю..», «Мені імпонує...», «Я не хотіла б..» тощо.

Необхідними вміннями для ведення успішного діалогу О. Горошкіна вважає такі: мати базові знання з теми, котра обговорюється; не відходити від теми діалогу; вміти аргументувати власну позицію, мати свої судження; вміти коректно спростовувати помилки співрозмовника; дотримуватись норм мовної етики та правил літературної мови; не перебивати співрозмовника та досягати комунікативної мети діалогу [13].

Діалогічне спілкування мусить бути не обов'язково довгим, аби бути змістовним та мати логічне завершення, однак воно завжди має бути насиченим позамовними невербальними засобами спілкування. Саме за допомогою них мовець може висловити власні емоції у процесі обміну думками. Варто зазначити, що діалогічне мовлення, враховуючи що воно зумовлене постійною потребою щось уточнити, з'ясувати, передбачає врахування співрозмовниками реальних умов спілкування.

Таким чином, навчання діалогічному мовленню має починатись із дотримання правила діалогічної єдності. Діалогічне мовлення є рухливішим у порівнянні із традиційним монологічним та базується на взаємозв'язку із попередніми репліками співрозмовника.

2.4. Роль тексту у формуванні риторичних умінь і навичок старшокласників

Риторика, у поєднанні зі стилістикою, культурою мовлення та, передусім, лінгвістикою тексту, спрямована на розвиток у школярів умінь і навичок чітко,

доречно та виразно формулювати свої думки, дотримуючись норм побудови висловлювань і переконливо аргументувати свою позицію перед слухачем.

Ідея інтеграції риторики з іншими мовознавчими дисциплінами (стилістикою, культурою мовлення, лінгвістикою тексту) закладена в шкільній програмі з української мови для учнів 5–9 і 10–11 класів. Практична цінність риторичних знань, умінь і навичок для розвитку учнів полягає в необхідності навчити їх уважно слухати, критично ставитися до почутого чи прочитаного, аналізувати публічне мовлення з погляду його доцільності, ефективності, структури та мовного оформлення. Також важливо розглядати різні моделі публічних висловлювань, оцінюючи їх сильні та слабкі сторони, розвивати культуру дискусій, полемік і диспутів, дотримуючись правил спілкування та норм культури мовлення.

У «Пояснювальній записці» зазначається: «Широко визнано, що важливо, аби мовлення учнів було не лише орфографічно правильним, але й відповідало стилістичним нормам і рівню мовленнєвої культури, включно з риторичною. Водночас усі ці рівні та аспекти мовленнєвого розвитку школярів можуть бути повноцінно реалізовані лише за умови, що їх вивчення здійснюється на найвищому рівні – рівні тексту» [14, с.6].

Під час вивчення на уроках мови матеріалу із лінгвістики, стилістики та культури мовлення, учні паралельно формують й риторичні уміння та навички, серед яких:

- вміння аналізувати тексти та висловлювати власну думку про їх зміст, форму тощо;
- вміння сприймати як усні, так і писемні форми висловлювання;
- вміння створювати власні висловлювання діалогічного чи монологічного типу різної тематики та структури;
- вміння критично оцінювати власні висловлювання, шукати недоліки та виправляти їх;
- вміння розрізняти основні види та жанри красномовства, визначати їх рівень впливу та ефективність.

Програми з української мови засвідчують, що в 5–9 класах наприкінці кожного розділу мовної змістової лінії передбачено розділ «Текст (риторичний аспект)», а в 10-11 класах вводяться спеціальні уроки риторики [52; 55].

Основним засобом формування даних компетентностей є текст. Визначаючи його роль у формуванні теоретичних знань із риторики можна лише за умови, якщо з'ясувати головні питання лінгвістики тексту на уроках української мови.

Згідні з позицією М. Пентилюк, що риторизація навчального процесу має здійснюватися через перехід від аналізу мовних одиниць різних рівнів до їхнього функціонування в тексті, від вивчення текстів-зразків до формування мовленнєвих умінь і навичок у контексті активної комунікації та створення власних текстів [35, с. 4].

Основні відомості про феномен тексту, його особливості, категорії та структуру, які передбачаються навчальними програмами, мають сприяти формуванню в школярів комунікативної компетентності, вмінь будувати усні та письмові висловлювання та використовувати спілкування у різних неординарних життєвих ситуаціях.

Свого часу поняття тексту мало різне тлумачення: текст як зв'язне висловлювання; складне синтаксичне ціле (ССЦ), надфразна єдність (НФЄ), мовленнєвий продукт, словесний витвір. На сучасному етапі текст розглядається як цілісне явище, що має певні закономірності побудови.

Однак, й до сьогодні у науковій літературі тлумачення поняття «текст» є досить широким, та включає у себе наступні елементи: Мети висловлювання, структури, його особливостей тощо. Феномен тексту – досить багатогранне та складне явище, котре може бути писемною чи усно, діалогічною чи монологічною змістовною й структурною системою, яка може складатись з багатьох чи лише кількох речень, котрим властива інформаційна насиченість та окреме, виражене ставлення автора до окремого повідомлення.

Текст може бути як і основною одиницею мовлення, так і посідати найвище місце в загальній ієрархії усіх мовних елементів. Текст має чітку структуру,

одночасно маючи внутрішні особливості організації мовних одиниць у межах цілісного повідомлення.

Під час створення тексту використовуються як найбільші мовні одиниці (речення), так і найменші одиниці мовлення (висловлення). Вони поєднуються в семантико-структурні композиції, утворюючи цілісні й завершені висловлювання. Ці висловлювання можуть мати інформаційний характер (описовий, розповідний, аналітичний або аргументативний) або бути верифікаційними, спрямованими на підтвердження, спростування чи контраргументацію наукових тверджень шляхом емпіричної перевірки, порівняння чи аналізу.

Серед одиниць тексту можна виокремити два компоненти : безпосереднє висловлювання (котре варто розуміти як реалізоване речення) та надфразна єдність (є ширшим та включає декілька висловлювань, об'єднаних в один цілий фрагмент). На більш широкому, композиційному рівні варто виділяти такі елементи одиниць тексту як глави, підрозділи чи параграфи.

У сучасній мовознавчій науці часто поряд із терміном «текст» застосовують й інший термін «дискурс». Вважаємо недоцільним його окремо характеризувати, оскільки навчальною програмою не передбачене його окреме виокремлення. Шкільна програма обмежується лише визначенням поняття тексту, який є продуктом мовленнєвої діяльності із урахуванням таких умов та механізмів, котрі визначають його зміст та структуру загалом. Однак, учням потрібно розуміти, що основною одиницею спілкування є дискурс, який можна трактувати як «текст у дії». У ньому відображаються такі елементи, як ставлення автора до повідомлення, врахування особливостей мовного середовища та адресата такого мовлення.

Таким чином, текст – можна визначити як те, що є продуктом мовлення. Дискурс – це поняття дещо ширше, що можна описати як реалізація тексту через безпосередній процес мовлення у поєднанні із окремими позамовними реаліями. Також, варто відзначити виняткову роль відомостей із лінгвістики тексту для формування у школярів риторичної компетентності. Значною мірою цьому

сприяє «текстоцентричність» шкільного курсу з української мови. Вона передбачає систематичне опрацювання школярами текстів різних жанрів, типів та стилів.

В свою чергу, це безпосередньо впливає на розвиток риторичних умінь, з урахуванням таких важливих принципів, як перспективність та наступність. Однак, це лише «одна сторона медалі», діяльності вчителя мовника

Інший бік – це місце риторики в шкільному курсі та її значимість у формуванні комунікативної компетентності. Оскільки процес формування риторичних знань є досить довготривалим, то його умовно можна розділити на такі етапи: формувально та теоретики практичні. Перший є доцільним для середньої школі, а другий – для учнів старшокласників. Аналіз різних (проблемних, оригінальних) текстів, пошук та встановлення взаємозв'язків між різними мовними одиницями та сприймання нестандартних висловлювань не тільки необхідне для оратора, а й сприяє сильному розвитку мовного чуття.

На початковому етапі роботи доцільно застосовувати такі форми:

- навчальне та аналітичне читання текстів із формулюванням запитань до них, виразне читання віршів і текстів різних жанрів;
- аналіз ключових слів у тексті для розкриття авторського задуму та головної ідеї;
- вибір і критичне осмислення заголовків до текстів, їх обговорення;
- розвиток лексикографічної культури через використання словників (тлумачних, орфографічних, орфоепічних, синонімів, антонімів, паронімів, омонімів тощо);
- переказ художніх текстів (скорочений або розгорнутий) із дотриманням авторського стилю та змісту;
- вправи з техніки мовлення, виразного читання художніх текстів, створення власних промов залежно від комунікативної ситуації;
- короткі усні повідомлення про прочитаний матеріал із підручника, газети чи журналу з його оцінкою; розповіді про прочитану книгу, відвідану виставку, спектакль або екскурсію, переглянуту чи прослухану передачу;

- повідомлення на основі власного життєвого досвіду в різних ситуаціях (побутових чи громадських);
- стимулювання творчих здібностей учнів шляхом створення казок чи віршів на задану тему;
- написання листів, заміток до газети, на радіо чи телебачення з актуальних питань суспільного життя, культури чи освіти [46, с.84].

Завдання школи – формування особистості, здатної ефективно спілкуватися в різноманітних комунікативних ситуаціях та орієнтуватися в умовах соціальної взаємодії. Досягнення цієї стратегічної мети сприятиме розширенню знань учнів про різновиди комунікації, форми існування мови, стилі й жанри мовлення.

Риторика в навчальному процесі має розвиватися від аналізу мовних одиниць різних рівнів до вивчення їх функцій у тексті, від спостереження за мовними виразами до вдосконалення мовленнєвих умінь і навичок у рамках активних комунікаційних форм та створення тексту. Тільки так можна забезпечити тренування учнів у використанні мови для вираження думок і їх передачі слухачам.

Розвиток усного та писемного мовлення ґрунтується на тематичному підході. Більшість тем пов'язані з шкільним і позашкільним життям учнів, суспільно-політичними подіями в країні, навколишнім середовищем тощо. У зв'язку з цим програма передбачає інтеграцію риторики, стилістики, культури мовлення та літератури, що забезпечує принцип міжпредметних зв'язків у навчанні.

Під час роботи із текстами значну увагу потрібно приділяти функційно-смісловим типам мовлення та звертати увагу на його основні елементи, зокрема: опису або розповіді. Їх легко знайти в публіцистичних або художніх текстах. Такі типи часто є взаємопроникними та, відповідно, взаємозалежними один від одного.

Під час роботи з текстами необхідно приділяти увагу функційно-смісловим типам мовлення, його основним структурним одиницям: розповіді, опису, міркуванню. Вони найчастіше зустрічаються в художніх, публіцистичних

текстах. Знання типологічних засобів мови, вміння сприймати їх зміни сприятимуть засвоєнню закономірностей формування структури мовного тексту. Також при правильному використанні певних мовних одиниць в тексті образні засоби вносять свій внесок в структурну побудову текстового сегмента [61].

Розвиток риторичних навичок та умінь школярів базується на темах та ситуаціях із якими безпосередньо пов'язана тематика художніх текстів. Варто не забувати про доцільність використання комунікативно-діяльнісного підходу, котрий передбачає використання на уроках таких прийомів, які спонукатимуть учнів до спілкування. В свою чергу, завдання вчителя полягає у залученні учнів до такої діяльності, зацікавити їх.

Одним із таких прийомів можна вважати вдосконалення навички складання текстів, котрі мають містити різні крилаті вислови чи фрази відомих людей, створення та розігрування діалогу тощо. З метою навчити школярів вмінню самостійно оперувати лексикографічним матеріалом, вчитель повинен наблизити умови навчання до більш природнього спілкування. Цього можна досягти шляхом використання життєвих ситуацій [43, с.60].

Ключовим завданням такої вправи є відволікання уваги учнів від окремих граматичних категорій з метою перемкнути їх на зміст висловлювання, засоби та його будову. Така штучна ситуація на різні теми (наприклад, «Що може статись, якщо на планеті зникне вода?») спонукатиме учнів до висловлювання власних думок та позиції. Це сприятиме вдосконаленню умінь: пошуку інформації та її аналізу, виокремленню основних елементів у такій інформації та поділу на головне й другорядне [33].

Мовленнєва діяльність, яка організована із використання ситуативних вправ дозволяє розвивати в школярів вміння творчо та вільно використовувати різні граматичні й лексичні засоби мовлення. В свою чергу, це сприятиме кращому розвитку вмінь спілкуватись у «природніх умовах».

Не менш ефективним методом можуть стати рольові ігри. Вони мають бути спрямовані на розігрування різних життєвих ситуацій. За такої умови, рольові

ігри сприятимуть підвищенню мовленнєвої активності учнів через використання активних форм комунікації.

Практично усі теми, які вивчають у навчальній програмі з української мови школярі, можуть бути використаними для формування риторичної компетентності. Оскільки справжня культура мовця проявляється в його умінні добирати різні мовні засоби настільки точно та виразно, що вони можуть передати усі його почуття достовірно, то необхідно вчитись будувати висловлювання просто та лаконічно, аби не мати недоліків та помилок.

На уроках української мови доцільним є поєднання різних форм навчальної роботи з метою розвитку мовленнєвих та риторичних навичок.

Використання різнопланових завдань є часозатратним для вчителя та вимагає від нього попереднього планування та добору навчального матеріалу, але саме цей підхід до навчання дозволяє заощадити час уроку, забезпечити вивчення окремих тем лексики, словотвору та сформувати риторичну компетентність. Лише при такому підході у школярів сформується уявлення про те, що не розуміючи структури української мови неможливо сформувати правильне мовлення [5].

Хоча й школа не готує професійних ораторів чи журналістів, однак кожен учень мусить вміти сприймати інформацію, вміти аргументувати свою позицію та відстоювати її, виступати з критикою, порадами та вміти використовувати як вербальне, так і невербальне мовлення.

Навчальний курс із риторики першочергово базується на тих уміннях, якими учні оволоділи на уроках української мови та літератури: зв'язне мовлення, виразне читання, розуміння стилістики творів тощо. Однак він буде більш ефективним, якщо формуватиметься на основі духовного багатства учня, враховуватиме загальний розвиток особистості школяра тощо. Тому риторична освіта має бути спрямована на задоволення соціокультурних потреб.

Формування риторичної компетентності можна зобразити у вигляді п'яти окремих ліній. Перша з них відображає теоретичну складову риторики, котра включає в себе елементи історії, поняття та терміни, закони риторики; простежує

процес її розвитку як окремої науки. Цей етап є надзвичайно важливим, оскільки слугує основою для засвоєння практичної частини.

Другий етап формування риторичної компетентності включає такі практичні елементи як: читання, риторичний аналіз зразків, аудіювання тощо. Другий етап розвитку риторичних навичок відбувається у старших класах. У цей учні період глибше опановують основні поняття риторики та засвоюють її теоретичну базу. Для цієї схеми розроблено схеми, які пояснюють науковий інструментарій цієї дисципліни, зокрема: «Розділи класичної (давньогрецької) риторики», «Жанри публічних виступів» «Типи промов», «Роди красномовства», «Головні принципи переконання», «Композиція промови» та ін. [55].

Риторика має на меті сформувати в учнів ґрунтовні знання із основ ораторської майстерності та сприяє формуванню навичок у всіх можливих її розділах, наприклад: у збиранні матеріалу, плануванні, виразності мовлення тощо. Важливим елементом успішного засвоєння матеріалу є допомога вчителя, який на прикладі зразків пояснює учням як необхідно аналізувати текст, визначати його тему після опрацювання, шукати основну думку та як переказувати його.

Можемо запропонувати таку схему аналізу тексту-зразка: - визначити тип красномовства, спосіб викладу (монолог, діалог) і жанр тексту; - з'ясувати тему, мету висловлювання та комунікативне завдання мовця, а також зазначити умови спілкування (місце та час); - схарактеризувати структурні особливості тексту, виражальні засоби (тропи, риторичні фігури), визначити їхню стилістичну функцію; - вказати на наявність невербальних засобів комунікації; - оцінити реалізацію комунікативного завдання в мовленнєвій ситуації (наскільки завдання виконано, чи є порушення чи недоліки в змісті та мовному оформленні) [6].

Робота учнів над змістом запропонованого тексту вимагає уваги до його композиції. В свою чергу композиція (вибір самого матеріалу та його розміщення) є чинником загальною комунікативної стратегії, яка може по-

різному проявляться залежно від типу мовлення, наприклад, буде це публічний виступ, чи рецензія, чи відгук тощо.

Робота з учнями над формуванням комунікативних умінь і навичок передбачає акцент на практичних засобах риторики як науки та їхнє подальше вивчення, зокрема типів мовлення, тропів, дикції, видів зв'язків тощо. Такі практичні засоби часто зустрічаються й у суміжних науках. Цьому етапу, на нашу думку, варто приділити найбільше уваги, оскільки школярі мають вміти їх застосовувати на практиці в усному та писемному мовленні. Серед основних навичок учнів, здобутих в результаті закінчення «третьої лінії» можна окреслити наступні:

- виражати свої думки, дотримуючись норм точності, виразності мовлення, відповідного темпу, тону, гучності, ритму, дикції та акцентування на ключових фразах;

- створювати мовленнєві ситуації, обирати відповідну тему для висловлювання, чітко визначати мету ораторського виступу та висловлювати власну позицію; розробляти план виступу, деталізувати його (підтеми, мікротеми) та використовувати різноманітні композиційні прийоми;

- виражати свої думки, дотримуючись норм точності, виразності мовлення, відповідного темпу, тону, гучності, ритму, дикції та акцентування на ключових фразах;

- активно брати участь у рольових іграх, діалогах (дискусійному мовленні, імпровізаціях тощо) [14, с.29].

Практичний досвід показує, що для розвитку риторичних умінь і навичок важливо заохочувати учнів до самостійного аналізу текстів відомих політичних чи культурних діячів, талановитих ораторів тощо.

Четвертий етап формування риторичної компетентності спрямований уже на самостійну роботу школярів, наприклад, створенням власних висловлювань (усних та письмових), діалогів, полілогів тощо. По його завершенню в учнів має бути наступний набір умінь та навичок:

– складати схему логічних доведень, формулювати тезу, аргументувати її в усній формі, визначати можливі пропущені елементи в міркуванні;

– розробляти діалог з урахуванням ситуації, яка потребує дотримання ділового етикету, письмово оформлювати його, обґрунтовувати вибір мовних засобів та реалізовувати у форматі рольової гри;

– створювати короткі описи, пояснюючи доцільність використання в них художніх засобів (тропів);

– готуватися до виступів на радіо: обирати тему, писати текст, аналізувати його, проводити виступ, збирати відгуки та оцінювати його ефективність [6].

На цьому етапі варто застосовувати усю педагогічну майстерність та пропонувати учням завдання репродуктивного, конструктивного, аналітичного, творчого характеру. Лише за такої умови можна говорити про формування в школярів якісних навичок спілкування.

П'ятий етап є найбільш креативним. Він передбачає повну свободу та творчість учнів. Саме у під час «п'ятої лінії» робота учнів стає індивідуальною. Вчитель пропонує школярам завдання різного характеру, наприклад складання оповідань, творів, есе, роздумів та листів, які можуть виконувати письмово та усно. На цьому етапі характерним є вихід не тільки «із зони комфорту», а й за межі навчальної програми, що дозволяє створити міжпредметні зв'язки риторики та літератури.

Таким чином, у процесі вивчення української мови, під час роботи з текстами та в процесі усного мовлення школярів необхідно стимулювати до вивчення окремих аспектів та проблем риторичної науки. Вчителеві необхідно викорисовувати усі можливі ситуації, аби стимулювати учнів до вивчення цієї дисципліни та показати їм усю її красу. На заняттях з риторики з учнями старшокласниками варто вчити їх творчому мисленню та використанню нових, нестандартних фраз та мовних засобів. Педагог повинен розвивати творчі здібності учнів, вдало поєднувати письмову та усну роботу, урізноманітнювати урок різними видами діяльності та з опорою на практичне застосування знань.

ВИСНОВКИ

Аналіз тенденцій, що відбуваються в сучасній освіті, вимог Державного стандарту базової та повної загальної середньої освіти, чинних програм з української мови в ЗЗСО свідчить, що компетентнісна освіта набуває особливого значення. Відтак формування комунікативно-компетентнісного школяра постає важливим лінгводидактичним завданням, реалізація якого покладено на плечі вчителя-мовника, то того ж якісне та успішне мовлення є основою для успішного соціального, професійного та культурного розвитку особистості.

Відповідно до мети та завдань магістерської роботи, нами окреслено основні культурологічні, риторичні, філософські, лінгвістичні, культурологічні аспекти досліджуваної проблеми, що створило підґрунтя для розуміння сутності основних теоретико-методологічних положень проєкту та передумови для аналізу процесу формування ключових компетентностей учнів та учениць під час вивчення риторики на уроках української мови та літератури в 10-11 класах.

Проаналізовано програми і підручники з української мови. У навчальній програмі визначено місце практичної риторики в процесі навчання української мови, прописано вимоги та стратегії досягнення визначених очікуваних результатів навчання. Проаналізовано підручники з української мови О.Авраменка для десятого й одинадцятого класів, які відповідають нормативним вимогам, забезпечують реалізацію загальних та спеціальних принципів навчання української мови у старших класах.

Вивчення риторики в старших класах спрямоване на розвиток здатності учнів ефективно спілкуватися, переконувати, аргументувати свою думку. Цей процес інтегрується в освітній контекст через формування ключових компетентностей, визначених сучасними освітніми стандартами. У контексті шкільної освіти компетентність демонструє здатність учня використовувати засвоєні знання, вміння та цінності на практиці, інтегруючи їх у навчальну, соціальну чи особистісну діяльність.

У першому розділі магістерської роботи нами окреслено сутність поняття «компетентність» та конкретизовано його зміст, зазначено на особливостях вживання в умовах шкільної освіти. Компетентність можемо визначити як сукупність знань, умінь, навичок та особистісних ставлень учнів. В більш широкому значенні її можна розуміти як результативну особистісну властивість, яка включає окремі діяльнісні та інструментальні характеристики та базується на досвіді діяльності особистості.

В свою чергу, риторична компетентність визначається нами як інтегративний складник особистості школяра та включає в себе знання, навички та вміння з риторики, що визначають можливість та готовність учня до оптимального, ефективного спілкування та комунікації.

Процес формування компетентностей базується на практичній діяльності і теоретичному навчанні риторики. Реалізація риторичного компонента мовної освіти здійснюється як на аспектних уроках, так і на спеціальних уроках української мови. Сучасні науковці Н. Голуб, О. Горошкіна, Л. Мамчур, М. Пентилюк, С. Омельчук, І.Хом'як, Г. Шелехова та ін.) класифікують їх як уроки розвитку комунікативних умінь і навичок, що беззаперечно відповідає вимогам часу і завданням мовної освіти в Україні.

Серед основних складників риторичної компетентності визначаємо риторичні вміння та їх застосування в окремих мовленнєвих ситуаціях, текстах; передачу та аналіз інформації вербально та невербально, монологічно чи діалогічно. Комплекс цих якостей становить діяльнісне тло процесу формування риторичної компетентності в цілому.

Риторичний складник в системі мовної освіти спрямовано на оволодіння учнями ефективними мовними стратегіями та обґрунтовано сукупністю доцільних педагогічних теоретичних та прикладних методичних заходів у процесі вивчення української мови, суб'єкти (учні) якого залучаються до усвідомленої комунікації з використанням мовленнєвих та риторичних засобів, які мають різні форми, застосовуються у різних жанрах мовлення

Практичними підходами до формування компетентностей є риторичні вправи (підготовка та виголошення промов на суспільно важливі теми; створення аргументованих есе; проведення дебатів, дискусій, круглих столів); аналіз текстів (дослідження промов видатних ораторів (Тарас Шевченко, Іван Франко, Ліна Костенко); інтерпретація художніх текстів, де представлені риторичні прийоми; проєктна діяльність (колективні проєкти, пов'язані зі створенням виступів (наприклад, екологічні ініціативи, соціальні проєкти); мовні ігри (імпровізаційні виступи, конкурси ораторського мистецтва).

Завдяки практичній діяльності здобувачі освіти вчаться створювати і виголошувати логічно побудовані, змістовні й переконливі тексти, розвивати критичне мислення та аналітичні навички, впевнено почуватися в будь-якій комунікативній ситуації. Риторика на уроках української мови та дозволяє поєднувати мовну практику, культурне виховання та розвиток особистісних якостей.

Вивчення риторики у школі має відбуватись на більшості уроків української мови та під час вивчення суміжних дисциплін, що сприятиме цілісному та системному розвитку комунікативних навичок та умінь. Тому, основним завданням вчителя мовника впровадити в уроки мови та літератури необхідні риторичні відомості та домогтися формування риторичних навичок й умінь.

Активне використання підготовчих, тренувальних, творчих та аналітичних вправ, методів інтерактивного й проблемного навчання, особистісно орієнтованого підходу (врахування індивідуальних особливостей учнів) сприятимуть покращенню риторичні уміння і навичок учнів (добирати тези до виступу чи тексту есе, представляти власну думку, аргументувати її тощо).

Проаналізувавши структуру риторичної компетентності, може виокремити у ній різні аспекти зокрема: прооцесуально-діяльнісний, морально-етичний, теоретико-практичний, комунікативної активності, організаційно-методологічний котрі можна співвіднести із аналітичним, творчим, діяльнісним, емоційно-вольовим компонентами комунікативної компетентності школяра.

Отже, практична значимість риторичних знань, умінь і навичок для розвитку школяра полягає в тому, щоб навчити його активно слухати, уважно ставитися до почутого чи прочитаного, аналізувати публічні виступи з точки зору їхньої доцільності, ефективності, структури та мовного оформлення. Важливо також обговорювати різні моделі публічних висловлювань, оцінювати їхні переваги та недоліки, розвивати культуру дискусій, полеміки, диспутів і дотримуватися правил спілкування та культури мовлення.

Педагогу необхідно використовувати усі можливі ситуації, аби зацікавити учнів до вивчення риторики та показати можливі шляхи риторичної організації думки. На уроках з розвитку риторичних навичок, учнів середньої ланки варто вчити відходу від стандартних фраз, розвивати їх творче мислення та здібності, використовувати методи усної та письмової роботи, урізноманітнювати їх навчальну діяльність зміною типів діяльності, спиратися на практичну значимість риторичних навичок та створювати життєві, «природні» ситуації.

Характеристика та аналіз теоретичних засад дозволили нам сформулювати висновок про те, що риторична освіта школяра відіграє важливу роль у формуванні «мовного іміджу» та безпосередньо впливає на майбутню кар'єру. В свою чергу, формування риторичної компетентності вимагає оновлення існуючої методичної бази та передбачає створення окремої системи практичних занять з риторики, що особливо актуальним постає в умовах російсько-української війни та необхідності виховання патріотично-спрямованого покоління, котре розуміє значення мови, як зброї.

Високий рівень риторичної компетентності здобувача освіти ЗЗСО є показником його, успішності в перспективі як фахівця. Це допоможе не тільки здійснювати ефективну комунікацію у професійній сфері, а й сформулювати її в учнів шляхом використання новітніх риторичних моделей, мовних технік, інструментів та методик.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авраменко О. М. Українська мова (рівень стандарту) підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Грамота, 2018. 208 с.
2. Авраменко О. М. Українська мова (рівень стандарту) підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Грамота, 2019. 208 с.
3. Васьківська Галина. Риторичні вміння учнів старшої школи в контексті ціннісно-сміслової сфери [Текст] / Галина Васьківська, Сергій Косянчук. *Українська мова і література в школі*. 2011. №8. С. 14–19.
4. Галькевич М. В. Риторична освіта старшокласників: естетико-виховний аспект. Актуальні проблеми формування риторичної особистості вчителя в україномовному просторі : зб. наук. праць (за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції 23 квітня 2015 р.). Житомир, 2015. 220 с.
5. Голуб Н. Б. Підходи до навчання української мови в основній школі. URL: http://lib.iitta.gov.ua/9509/1/Голуб%20_3_.pdf.
6. Голуб Н. Б. Процес текстотворення як головний елемент риторики. URL : <http://vuzlib.com/content/view/169/>
7. Голуб Н. Б. Риторика у вищій школі: монографія. Національний педагогічний ун-т ім. Михайла Драгоманова. Черкаси: Брама-Україна, 2008. 400 с.
8. Голуб Н. Б. Роль і місце риторики у системі шкільної мовної освіти. Ювілейний збірник Національної академії педагогічних наук України. 2017. С.147–151.
9. Голуб Н. Навчання риторики учнів старших класів (матеріали для вчителя). *Українська мова і література в школі*. 2011. № 2. С. 2–8.
10. Голуб Н. Риторична компетентність учнів старших класів як показник умінь старшокласників. *Українська мова і література в школі*. 2009. № 1. С. 22–27.
11. Голуб Н. Система вправ з риторики. *Українська мова і література в школі*. 2011. № 6. С. 2–9.

12. Голуб Н. Становлення риторики як науки і навчальної дисципліни. *Українська мова і література в школі*. 2010. № 3. С. 45–52.
13. Горошкіна О. М. Роль риторики в комунікативній підготовці учнів. *Наукові записки : серія «Філологічна»*. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. С. 134 – 37.
14. Грибан Г. В. Формування комунікативних умінь і навичок старшокласників на уроках риторики. *Актуальні проблеми формування риторичної особистості вчителя в україномовному просторі : зб. наук. праць*. Житомир, 2015. 220 с.
15. Державна національна програма “Освіта” (“Україна XXI століття”). URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/896-93-п/print1515547466393023>
16. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011>.
17. *Донченко Т.* Мовленнєвий розвиток як науково-методична проблема. *Дивослово*. 2006. №5. С.2-5
18. Дорошенко, С. І. Загальне мовознавство : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. М-во освіти і науки України, Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Київ: Центр навч. л-ри, 2006. 283 с.
19. Закон України “Про освіту”. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/print1532345354880483> (дата звернення: 14.01.2023).
20. Закон України «Про загальну середню освіту» /Законодавство України про загальну освіту: Бюлетень законодавчої і юридичної політики України. Київ, 2020. № 9. С. 31-54.
21. Закон України «Про освіту». *Голос України*. Київ. 2020. 25 квітня. С.1-3.
22. Залюбівська О. Б. Риторична культура викладача технічного університету: структурні особливості. *Освітологічний дискурс*. 2014. № 3 (7). С. 68–81.
23. Коваленко С. Полеміка, диспут, суперечка. *Шкільна риторика / упоряд. Г.Федяй*. Київ, 2007. С. 119–124

24. Коваленко С. Публічний виступ. *Шкільна риторика* / упоряд. Г. Федяй. Київ : Шкільний світ, 2007. С. 109–118.
25. Коваленко С. Риторична освіта в контексті сучасної лінгводидактики. *Бібліотечка «Дивослова»*. 2008. № 8. С. 51–58.
26. Колотілова Н. А. Риторика : навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 232 с. URL : <https://bitly.su/1eGZaDkO>
27. Концепція розвитку освіти України на період 2015-2025 років (проект) / Міністерство освіти і науки України. URL: http://old.mon.gov.ua/img/zstored/files/project_30102014.doc
28. Корчова О. М. Структурно-змістові складники риторичної компетентності майбутніх фахівців соціономічної сфери. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2015. № 6. С. 196–205. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2015_6_27
29. Корчова О.М. Риторична компетентність як складник професійної підготовки соціальних педагогів. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка: зб. наук. праць*. Серія: Педагогічні науки, вип. 22. Глухів: ГНПУ ім. О. Довженка, 2013. С. 23-29.
30. Косянчук С.В. Деякі аспекти вивчення проблеми формування риторичних умінь старшокласників. *Українська мова і література в школі*. 2009. № 1. С. 22-26.
31. Кучерук О.А. Формування риторичної компетентності старшокласників у процесі українськомовної освіти. *Українська мова і література в школах України*. 2016. Вип. 1. С. 9–14.
32. Марцінко Т. Виховний потенціал інтерактивного навчання як засіб формування риторичних умінь. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Сер. Педагогіка. 2008. № 3. С. 22 – 25.
33. Мацько Л.І., Мацько О.М. Риторика Навч. посіб. 2-ге вид., стер. Київ: Вища школа,. 2006. 311 с.

34. Методика навчання риторики в школі : [навч. посіб.] / Автор укладач В. А. Нищета. Київ: Центр учбової літератури, 2014. 194 с.
35. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах: підруч. для студентів філолог. факультетів університетів / М. І. Пентилюк, С.О.Караман, О. В. Караман та ін.; за ред. М. І. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2014. 400 с.
36. Нищета В. А. Концептуальні параметри дослідно-експериментального навчання української мови в основній школі : риторичний аспект. *Актуальні проблеми формування риторичної особистості вчителя в україномовному просторі : зб. наук. праць* (за матеріалами Всеукр. наук.-практ. інтернет-конференції 23 квітня 2015 р.) / За ред. проф. К. Я. Климової. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. С. 58–70.
37. Нищета В. А. Методика формування риторичної компетентності учнів основної школи: монографія. Київ: Центр учбової літератури, 2017. 340 с.
38. Нищета В. А. Риторична компетентність учнів загальноосвітніх шкіл у контексті комунікативної спрямованості мовної освіти. *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогіка)*. Бердянськ : БДПУ, 2011. № 2. С.176–181
39. Нищета В. Принципи вивчення риторики в загальноосвітній школі. Київ. 2020. 123 с.
40. Нищета В. Психолого-педагогічні умови формування риторичної компетентності учнів основної школи в процесі навчання української мови. *Зб. наук. пр. Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини* / [гол. ред. М. Т. Мартинюк]. Умань : ФОРМ Жовтий О. О., 2014. Ч. 2. С.248–254.
41. Нищета В. Риторична компетентність учнів загальноосвітніх шкіл як педагогічна проблема. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (педагогічні науки)* : [частина II]. Листопад, 2010. № 22 (209). С. 93-98.
42. Нищета В. Формуємо риторичні вміння та риторичну компетентність : програма дослідно-експериментального навчання української мови. *Українська*

- мова і література в школах України*. 2015. № 7–8. С. 66–73. URL: <http://eKhSUIR.kspu.edu/handle/123456789/3960>.
43. Омельчук С. Слово розумне, моральне, емоційне... *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 2008. № 5. С. 53–62.
44. П'яст Н. Й. Використання інтерактивних методів на заняттях з української мови (за професійним спрямуванням). *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. 2010. № 1. С. 98–102.
45. Пентилюк М. Формуючи риторичну особистість: текст як основа формування риторичних умінь і навичок учнів. *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. Київ. 2018. № 5 (68). С. 84–91.
46. Плани-конспекти уроків практичної риторики в 10 класі (5 годин). *Дивослово*. 2002. № 3. С. 33 – 40.
47. Русалкіна Л., Косянчук С. Засоби риторики як основа особистісного зростання учнів. *Українська мова і література в школі*. 2009. № 8. С. 28–32.
48. Сагач Г. Риторика : підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Ін Юре, 2000. 567 с.
49. Словник-довідник з української лінгводидактики / за ред. М.Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2003.
50. Сучасна риторика. 8–11 класи (Проект програми для гімназій) / Українська мова і література в школі. 2001. № 5. С. 112 -116.
51. Тарасевич Я. Ю. Методика навчання риторики в старших класах профільної школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка. Київ, 2013. 20 с.
52. Українська мова : програма для 5-12 класів загальноосвітніх навчальних закладів / [Г. Т. Шелехова, В. І. Тихоша, А. М. Корольчук, В. І. Новосьолова, Я.І.Остаф] ; за ред. Л. В. Скуратівського. Київ ; Ірпінь : Перун, 2002. 176 с.
53. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / за ред. С.Я.Єрмоленко. К. : Либідь, 2001.

54. Українська мова: 5–9 класи: програма для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання. *Українська мова і література в школі*. 2013. № 1. С. 32–54 ; № 2. С. 38–59.
55. Українська мова: 10 –11 класи. Рівень стандарту / Голуб Н. Б., Котусенко О. Ю., Горошкіна О. М.,Новосьолова В. І.,Романенко Ю. О., Кондесюк Т. В., Король О. М., Тарасенко О. О., Сергєєва Н. В., (Наказ МОН України № 1407 від 23. 10. 2017 р.).
56. Федоренко В. Історія світової риторики: програма факультативного курсу для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Бібліотечка “Дивослова”. 2018. № 8 (38). С. 28–37.
57. Федоренко В. Пам’ять, її механізми й параметри. Шкільна риторика / упоряд. Г. Федяй. Київ : Шкільний світ, 2007. С. 26–40.
58. Федоренко В. Прийоми розвитку пам’яті й запам’ятовування тексту промови. *Шкільна риторика* / упоряд. Г. Федяй. Київ : Шкільний світ, 2007. С. 41–51.
59. Федоренко В. Розвиток риторичних здібностей старшокласників. *Шкільна риторика* / упоряд. Г. Федяй. Київ : Шкільний світ, 2007. С. 4–8.
60. Федоренко В. Розвиток риторичних здібностей школярів у навчальному процесі. Бібліотечка “Дивослова”. 2018. № 8 (38). С. 61–64.
61. Федорос Д. Ф. Риторика – наука і мистецтво переконувати: техніка підготовки усної доповіді: 10 клас. Вивчаємо українську мову та літературу. Жовтень, 2019. № 30 (214). С. 14- 20.
62. Федорчук Т. Навчання старшокласників використовувати лексичні засоби виразності на уроках риторики. *Українська мова і література в школі*. 2010. № 8. С. 17–22.
63. Федорчук Т. Організаційні форми, методи і прийоми навчання риторики в старшій школі. *Українська мова та література в школі*. 2009. № 8. С. 51–58.
64. Щербакова О. А. Риторика як інтегративна дисципліна у системі вищої гуманітарної освіти України: започаткування осмислення сучасного стану вивчення проблеми. *Матеріали II Всеукр. наук. конф. «Актуальні проблеми*

соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 29-30 листопада 2013 р.).

Режим доступу : <http://lib.iitta.gov.ua/704798/>

65. Шуляр В. Формування риторичної компетентності старшокласників у науково-дослідницькій діяльності. *Бібліотечка «Дивослова»*. 2008. № 8. С. 47–50.

66. Якобчук І. Формування риторичної компетентності учнів у контексті мовно-літературної освіти. [Електронний ресурс]. Режим доступу: avigator.rv.ua/index.php?option=com_content&view.

ДОДАТКИ

Додаток А

План-конспект уроку (10 клас)

Тема: Аудиторія (слухач, слухачі). Види слухання. Цілі слухання. Моделювання аудиторії. Контакт з аудиторією. Прийоми налагодження контакту

Мета: поглибити та розширити уявлення учнів про такий різновид мовленнєвої діяльності, як слухання; сформувані уявлення про аудиторію та її різновиди, стратегії налагодження контакту з аудиторією; виховувати уважне ставлення до власного й чужого мовлення.

Тип уроку: урок мовленнєвого розвитку.

Обладнання: підручник (Авраменко О. М. Українська мова (рівень стандарту) підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Грамота, 2018. 208 с.), дидактичний матеріал, комп'ютер, екран або проектор, 2–3 уривки з початками промов TED : Лора Трайс «Не забувайте дякувати» (URL : <https://www.youtube.com/watch?v=VA12I5CBfVs>); Андрій Приймаченко «Несерйозне ставлення до серйозних речей» (URL : <https://www.youtube.com/watch?v=UsofWRFydJE>); Дмитро Корнелюк «Гумор як соціальний клей» (URL : https://www.youtube.com/watch?v=UM26nGD_7pM).

ХІД УРОКУ

I. Організація учнів на навчальну діяльність

II. Перевірка домашнього завдання

III. Оголошення теми і завдань уроку

IV. Мотивація навчальної діяльності

Інтерактивна вправа «Мікрофон»

Назвіть сучасні професії, для представників яких володіння ораторською майстерністю – доконечна потреба і показник високого рівня кваліфікації.

Відповіді формулюйте за таким зразком: «Я вважаю, що вчитель повинен бути майстерним оратором бо він має зацікавлювати учнів та демонструвати взірцеве мовлення як приклад для наслідування».

V. Актуалізація опорних знань

Бесіда

- Які види мовленнєвої діяльності ви знаєте?
- У чому особливість такого виду мовленнєвої діяльності, як слухання?
Яку роль для ефективного слухання відіграє уважність?
- Від кого успішність комунікації залежить більшою мірою: від промовця чи від слухачів?

Слово вчителя:

Отже, відповідальність за успішну комунікацію несе не тільки адресант повідомлення, а й адресат. Від готовності аудиторії сприймати інформацію. Її емоційної налаштованості й рівня підготовленості залежить те, чи досягне промовець результату, чи зможе вповні реалізувати свій ораторський потенціал.

VI. Засвоєння навчального матеріалу

Ознайомтеся з інформацією у підручнику, складіть опорний конспект за прочитаним.

Зважаючи на поведінку слухачів, розрізняють чотири види слухання.

- слухання заради задоволення – це слухання музики, трансляцій спортивних матчів, вистав тощо, розмови на дружніх вечірках, товариські дискусії (інтелектуальна чи інша користь від такого слухання не є запланованою);
- удумливе слухання передбачає сприйняття лекцій, новин по радіо, інструкцій з певних проблем з метою розуміння й запам'ятовування;
- критичне слухання виникає внаслідок невпевненості в достовірності інформації. Її тенденційності й однобічності; критично слухають людину, чиї погляди відверто неприйнятні;
- емпатичне слухання (англ. empathy – співчуття, переживання) передбачає, що учасник спілкування приділяє більше уваги зчитуванню почуттів, а не слів; слухач прагне увійти в ситуацію мовця й сприймає його слова крізь призму його (мовця) досвіду, почуттів тощо.

Моделювання аудиторії

Аудиторія слухачів завжди різна й конкретна, тому точних рецептів успішної роботи з нею ніхто не може дати зі стовідсотковою гарантією, навіть най талановитіші ритори. Але є кілька чинників, які можна за діяти для

підкорення аудиторії Умовно виокремлюють такі аудиторії: прихильна, байдужа, ворожа (навіть агресивна) і комбінована, що поєднує як прихильних, так і байдужих чи ворожих слухачів. Оратор має передбачити, як не втратити прихильних, зацікавити байдужих і заспокоїти агресивних.

Досягти цього може тільки той, хто розуміє людську душу й знає причини, які викликають спалах чи заспокоєння. Дія цього оратор має бути красномовним, освіченим, говірким, швидким і зібраним у напад. який треба наповнити вишуканістю й благородністю, і вміти швидко відбити напад, щоб не розбурхати аудиторію.

Для заспокоєння агресивних слухачів потрібно: 1) ненависть приборкувати доброзичливістю, а озлоблення нівелювати співчуттям; 2) вправно використовувати жарти; 3) пропонувати менше теорії та більше фактів, цікавих історій.

Моделювання аудиторії означає, що промовець має добре знати слухачів, готуватися до зустрічі з ними, передбачати, де й коли можуть виникнути непорозуміння, а головне – впливати на слухачів за допомогою матеріалу й майстерності мовлення так, щоб прихильні слухачі дістали задоволення від вашої промови, байдужі стали зацікавленими, а агресивні – спокійними.

VII. Формування умінь і навичок

1. Інтерактивна вправа «Мозковий штурм»

Працюючи у малих групах складіть поради для оратора–початківця, які допоможуть йому установити взаємодію з аудиторією.

Орієнтовна відповідь:

- добре знати предмет розмови;
- урахувати потреби та настрої аудиторії;
- говорити просто та жваво;
- тримати зоровий контакт зі слухачами;
- на ходу визначати реакцію слухачів і вносити зміни як у зміст, так і в методику викладення матеріалу;
- намагатися бачити в кожному слухачеві друга й не дивитися зверхньо

на аудиторію;

– залучати слухачів з перших хвилин до активного обговорення питань.

Вправа 2. Перегляньте уривки відео із різними варіантами початку роботи з аудиторією. Зафіксуйте враження від промови за допомогою таблиці, оцінюючи кожну складову за дванадцятибальною шкалою:

	<i>Контакт з аудиторією</i>	<i>Зовнішній вигляд оратора</i>	<i>Доступність, ґрунтовність мовлення</i>	<i>Харизматичність мовця</i>
1.				
2.				
3.				

Бесіда

– Визначте, якому із доповідачів вдалося більше заволодіти аудиторією. Чому?

– Що спонукало аудиторію слухати доповідача? Реагувати на його(її) репліки?

– Яка із тем вас зацікавила найбільше? Чому?

– Яка з тем промов за своїм змістом була складною для сприйняття? Чи вдалося оратору зробити її доступною?

VIII. Домашнє завдання

Прочитайте уважно подані вислови відомих людей. Підготуйте коротку промову (2–3 хвилини) про якості гарного слухача та результативного промовця, залучаючи опрацьований на уроці матеріал.

1. Найбільше любив він слухати себе перед численною аудиторією (Ж. де Фалькенаре).

2. Уміння слухати – часто вияв не культури, а сили волі (О. Келлер).

3. Тільки вмючи слухати й відповідати, можна бути добрим співрозмовником (Ф. де Ларошфуко).

4. Навчися слухати, і ти зможеш добути користь навіть від тих, хто говорить погано (Плутарх).

5. Розмовляйте з людьми про них самих, і вони будуть слухати вас годинами (Б. Дізраелі).
6. Уміння слухати дає виховання, а чути – знання (О. Келлер).
7. Слово належить наполовину тому, хто говорить, і наполовину тому, хто слухає (М. де Монтень).
8. Найлегше полемізувати з тими, хто нас не слухає (Р. Доценко).
9. Слухай на тисячу, а говори на гріш (Народна мудрість).
10. На жаль, люди дедалі довше говорять і дедалі коротше слухають (В. Гжещик).

ІХ. Рефлексія

Інтерактивна вправа «Мікрофон»

Існують такі види слухання ...

Успішність промови залежить від ...

Варто уміти моделювати аудиторію тому, що ...

Х. Підсумки уроку

Отже, на уроці ми розглянули види слухання, з'ясували у чому полягає необхідність моделювання аудиторії під час підготовки промови. Також розглянули різні варіанти контакту з аудиторією на початку виступу, визначили складові його успішності.

План-конспект уроку (10 клас)

Тема: Особистість мовця (чарівність, артистизм, упевненість у собі, обізнаність, об'єктивність і доброзичливість). Риси гарного співрозмовника. Вимоги до мовлення оратора. Комунікативний стан мовця.

Мета: ознайомити учнів із рисами, які характеризують компетентного мовця, формувати свідоме ставлення до моделювання власного іміджу за допомогою мовлення; виробляти вміння аналізувати мовлення оратора (доповідача) зі змістового та формального погляду; удосконалювати навички самоконтролю в процесі спілкування; виховувати риси гарного співрозмовника.

Тип уроку: урок мовленнєвого розвитку

Обладнання: підручник (Авраменко О. М. Українська мова (рівень стандарту) підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Грамота, 2018. 208 с.), дидактичний матеріал, комп'ютер, екран або проектор.

ХІД УРОКУ

I. Організація учнів на навчальну діяльність

II. Перевірка домашнього завдання

III. Оголошення теми і завдань уроку

IV. Мотивація навчальної діяльності

– Поясніть як ви розумієте вислів: *«Щоб навчитися гарно говорити, насамперед треба стати людиною, якій є що сказати»* (Іржі Томан).

– Дайте визначення поняттям «співрозмовник» й «оратор».

– Чи можна вважати ці поняття синонімічними? Своєю думку аргументуйте.

Слово вчителя:

Для кожного мовця важливо володіти власним мовленням на належному рівні. Однак бути гарним співрозмовником та майстерним оратором – не одне й те саме, *Оратор* здебільшого займається виголошенням монологічних текстів (промов) з певного питання. Натомість діяльність *співрозмовника* передбачає ключення мовця в безпосередню діалогічну взаємодію з іншими учасниками

комунікації. Вимоги до співрозмовника стосуються не лише його вміння висловити свою думку, а й уміння вислухати думку іншого.

V. Засвоєння навчального матеріалу

Слово вчителя: Ознайомтеся з рисами, які характеризують особистість мовця. Поясніть їх важливість, доповнюючи відповідь прикладами із життя, історії, літератури, кіно.

Особливості мовця

Чарівність. Без сумніву, слухати привабливу людину набагато цікавіше й приємніше, аніж непоказну. І тут ідеться не стільки про зовнішність, скільки про поведінку та вдачу людини: усмішка, відкритість, випромінювання доброти та ін. Хоча зовнішність теж має значення в сприйнятті людини: зачіска, одяг, взуття, охайність, загальний стиль.

Артистизм. Успіх виступу залежить не тільки від його змісту, а й від того, як говорить оратор. Інтонація, жести й міміка – складники успіху будь-якого артиста. Згідно з дослідженнями науковців, довіра слухачів до оратора залежить на 60–70 % від його пози, міміки й жестів, на 20–30 % – від інтонації й лише на 7–10 % – від його слів. Отже, щоб виступ був успішним, його треба перетворити на своєрідну виставу.

Упевненість у собі. Люди завжди тягнуться до сальних і впевнених у собі особистостей. цікавляться життям успішних людей. А слабкі натури успішними не стають. До невпевненого оратора аудиторія втрачає будь-який інтерес.

Щирість. Саме ця риса співрозмовника найбільше приваблює, зі щирими людьми комфортно спілкуватися. їм більше довіряють.

Обізнаність. Детальне знання предмета розмови допомагає ораторові бути впевненим. Обізнаних людей сприймають як живу енциклопедію, що додає їм авторитету й не може не викликати захоплення й інтересу в слухачів.

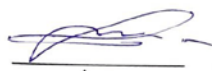
Об'єктивність. Суб'єктивна оцінка й упередженість можуть роздратовувати слухачів і навіть відштовхувати. А об'єктивність, навпаки, викликає в аудиторії довіру й серйозне сприйняття.

Доброзичливість. Окрасою будь-якого виступу є доброзичлива атмосфера, яку створює оратор. Доброзичливість сприяє налагодженню міцного контакту з аудиторією.

Слово вчителя:

Визначте, які із цих рис можуть бути притаманні також оратору, після чого додайте ще специфічні вимоги до оратора. Прокоментуйте таблицю «Вимоги до мовлення оратора» й співставте із вашими відповідями.

Виконав(ла) магістрант(ка)
2 курсу групи 62у
9 грудня 2024 р.

підпис **Олександра КУЧЕР**
(ім'я, ПРІЗВИЩЕ)

Робота допущена до захисту:
завідувач кафедри
к.філол.н., доцент

підпис **Валентина КРИЩУК**
(ім'я, ПРІЗВИЩЕ)

Декан факультету

підпис **Ірина ДАРМАНСЬКА**
(ім'я, ПРІЗВИЩЕ)